

Q.Ş. Məmmədov

AZƏRBAYCANIN TORPAQ EHTİYATLARI

AZƏRBAYCANIN TORPAQ EHTİYATLARI

Qərib Şamil oğlu Məmmədov, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, biologiya elmləri doktoru, professor. Azərbaycanın torpaq ehtiyatları. – Bakı, Elm, 2002 - 132 səh.

ISBN 5-8066-1435-2

Kitabda Azərbaycanın zəngin torpaq ehtiyatları, ayrı-ayrı torpaq tipləri, torpaq islahatı nəticəsində dövlət mülkiyyətində saxlanılan, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətə verilən torpaq sahələri barədə, eləcə də, torpaqların kateqoriyalar və keyfiyyət qrupuna görə bölgüsü haqqında, həmçinin dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdəki kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri haqqında məlumatlar ətrafı şərh və təhlil edilmişdir.

Təqdim edilən kitab Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının, digər ali və orta ixtisas məktəblərinin müvafiq fakültələrinin tələbələri, aqrar elmlərlə məşğul olan tədqiqatçılar, aspirantlar, uyğun ixtisaslar üzrə digər təhsil ocaqlarının tələbələri, Azərbaycanın torpaq ehtiyatları haqqındakı statistik rəqəmlərlə maraqlananlar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

3702040000
655 (07) - 2002

© «Elm» nəşriyyatı, 2002

GİRİŞ

Zəngin təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycan, torpaq örtüyünün zənginliyinə görə də xüsusi diqqət cəlb edir. Rəngarəng torpaq örtüyünə malik olan respublikamızda ölkə prezidenti cənab H.Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan torpaq islahatının uğurlu nəticələri ölkəmizin torpaq ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyət uçuotuna və eləcə də nəticələrin təhlilinə daimi diqqət yönəldilməsini tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yetmişinci illərin əvvəllərindən başlayaraq, bütün dünyada və o cümlədən Azərbaycanda torpağın çoxfunksiyalı biosfer cismi, təbii landşaftın və ekosistemlərin ayrılmaz elementi kimi dərk edilməsinin yeni ekoloji konsepsiyası formalaşmaqdadır. Torpaq eyni zamanda müxtəlif cəhətli kəmiyyət səciyyəsinə (torpağın sahəsi, torpaq örtüyünün strukturu, münbitliyinin və xassələrinin vacib parametrləri) ehtiyacı olan dəyərli təbii ehtiyat kimi də diqqəti cəlb etməkdə idi. Bütün bunlar 80-ci illərdə yeni ekoloji xüsusiyyətlər verməklə torpaq kadastrının təkmilləşdirilməsi ideyasının formalaşmasına gətirib çıxardı. Bu zaman torpaq kadastrı başqa kadastrlarla, xüsusən də su-meşə kadastrı ilə təmasda götürülür, meşə ilə örtülmüş torpaq hər iki kadastrın - torpaq və meşə kadastrlarının obyektı kimi qəbul edilirdi. Azərbaycan ərazisi özünün coğrafi, iqtisadi və sosial xüsusiyyətlərinə görə məhz bu cür yaşamanın çox vacib predmeti ola bilər. Dağlıq ərazilərin və bitki örtüyünün çox böyük müxtəlifliyi, becərilən birillik və çoxillik bitkilərin zəngin tərkibi və s. Azərbaycan ərazisini əlverişli modelə çevirir ki, onun nümunəsi təbii şəraiti oxşar olan dünyanın başqa regionlarının kadastr-ekoloji problemlərinin həllində uğurla tətbiq edilə bilər.

Dövlət torpaq kadastrı - torpağın təbii, təsərrüfat və hüquqi vəziyyəti haqqında etibarlı və daim yeniləşən məlumatların məcmusundan ibarətdir. Bura torpaq istifadəçilərinin qeydiyyatı, torpaqların kəmiyyət və keyfiyyət uçuotu, torpaqların bonitirovkası və iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi daxildir. Torpaq ehtiyatlarını qorumaq və ondan məqsədyönlü səmərəli istifadə torpağın keyfiyyətinin etibarlı uçuotu və düzgün aparılan qiymətləndirmə şəraitində mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsindən, xüsusilə 1993-cü ildən sonra ölkənin siyasi və iqtisadi həyatında global və ciddi islahatlar gerçəkləşdirilməyə başlandı. Torpaq islahatı bunlar arasında öz xüsusi və müstəsna əhəmiyyəti ilə seçilir. Bütün sahələrdə olduğu kimi, bu islahatların da həyata keçirilməsi üçün möhkəm təmələ, prosesi tam əhatə edən və onun dinamikliyini təmin edən hüquqi bazaya ehtiyac var idi. Torpaq islahatının həyata keçirilməsi üçün vacib olan müvafiq və hərtərəfli qanunlardan və qanunvericilik aktlarından ibarət möhkəm hüquqi baza, həmçinin bu qanunların və normativ-hüquqi aktların işləməsi üçün çevik mexanizmlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab H.Əliyevin səyi, şəxsi qayğısı və diqqəti sayəsində bu sahədə keçmiş SSRİ məkanında heç bir nümunə və müvafiq təcrübə olmadan yaradıldı.

18 fevral 1995-ci il tarixdə qəbul edilmiş "Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq Azərbaycan Prezidentinin 2 mart 1995-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Aqrar İslahatı Komissiyası yaradılmış və Prezidentin 14 aprel 1995-ci il tarixli 313 nömrəli Fərmanı ilə bu Komissiya haqqında Əsasnamə təsdiq edilmişdir.

Dövlət Aqrar İslahatı Komissiyası öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını, digər normativ aktları, habelə Komissiya haqqında Əsasnaməni rəhbər tutaraq öz əsas vəzifəsi olan Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye kompleksində islahatların uğurla aparılmasını təmin etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Milli Məclisin müzakirəsinə verilmiş "Torpaq islahatı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 1996-cı il 16 iyulda qəbul edilməsi və 13 avqust 1996-cı ildə həmin Qanunun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə Respublikada torpaq islahatının həyata keçirilməsi prosesi başlanmış oldu. Bundan sonra "Torpaq vergisi haqqında", "Torpaq icarəsi haqqında", "Torpaq bazarı haqqında", "Dövlət Torpaq Kadastrı, Monitorinqi və Yerquruluşu haqqında"

Azərbaycan Respublikası Qanunları, Azərbaycan Respublikasının "Torpaq məəcəlləsi", "Aqrar islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı və 40-dan artıq başqa Fərman və normativ-hüquqi aktların qəbul olunması ilə torpaq islahatının möhkəm hüquqi bazası yarandı. Bu sahədə qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi və onun icrası prosesi indi də davam edir.

1996-cı ildən Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən torpaq islahatının artıq başa çatmış birinci mərhələsində Respublikanın vahid torpaq fondunun (8,6 mln.ha) 44,2 faizi (yəni 3,8 mln.ha) dövlət mülkiyyətində saxlanılmış, 31,4 faizi (yəni 2,7 mln.ha) bələdiyyə mülkiyyətinə, 24,4 faizi (yəni 2,1 mln.ha) isə xüsusi mülkiyyətə ayrılmışdır. Nəticədə 840000-dən çox ailənin, yəni 3365000 vətəndaşın torpaq mülkiyyətçisi olacağı müəyyənləşdirilmişdir. Vətəndaşların mülkiyyətinə verilməsi nəzərdə tutulan pay torpaq sahələri naturada ölçülərək onlara təhvil verilmiş və onlar torpaq üzərində mülkiyyət hüququna dair müvafiq hüquqi sənədlərlə təmin edilmişlər. 1 fevral 2002-ci il tarixə respublikada dövlət aktlarının hazırlanması vəziyyətini əks etdirən cədvəl (Cədvəl 1) nəzər salaq.

Cədvəl 1

**Ailələr üzrə Dövlət aktlarının hazırlanması dinamikası
(1997-2001-ci illər)**

Aylar	1997	1998	1999	2000	2001
Yanvar	3848	12819	26973	6215	3491
Fevral	0	12804	25185	2159	739
Mart	2636	13867	2535	1609	866
Aprel	188	14931	11214	1206	3182
May	2068	25905	2755	841	1131
İyun	1517	31467	3673	4983	4748
İyul	2054	60285	2118	4884	3899
Avqust	2240	73776	6317	4910	300
Sentyabr	5368	79234	4479	1302	159
Oktyabr	6540	83548	5856	1000	100
Noyabr	7991	83630	13828	300	349
Dekabr	15559	84285	9513	303	100
	46009	576551	114446	29712	19064

Respublikanın kənd təsərrüfatının inkişafında mühüm nailiyyətlər əldə edilməsinə səbəb olan torpaq islahatında Heydər Əliyev iqtisadi siyasətinin üç mühüm prinsipini göstərmək olar.

Birincisi, Azərbaycanda torpaq payı ölkə Prezidentinin təşəbbüsü ilə vətəndaşlara əvəzsiz verilir.

İkincisi, torpağın ən yararlısı və keyfiyyətli özləşdirilir ki, bu da sosial ədalət prinsipinin qorunması və ölkədə orta təbəqənin formalaşdırılması məqsədinə xidmət edir, sosial təmayüllü bazar iqtisadiyyatının inkişafını şərtləndirir.

Üçüncüsü, Respublikanın ərazisində daimi qeydiyyatda olan bütün vətəndaşlara harada yaşamasından və kimliyindən asılı olmayaraq torpaq üzərində mülkiyyət, habelə torpaqlardan istifadə və icarə hüququ verilir, eyni zamanda Azərbaycanın hər bir vətəndaşına qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada torpaq alqı-satqısı prosesində, torpaqla bağlı müxtəlif müqavilə və əqdlərin bağlanmasında iştirak etmək hüquqi verilir.

Torpaq islahatının həyata keçirilməsi tamamilə yeni torpaq-istehsal münasibətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda torpaq islahatının uğurla həyata keçirilməsi və aqrar sahədə əldə edilmiş inkişaf, islahatın möhkəm hüquqi bazaya söykənməsinin, qanunvericiliyin tələblərinə tam şəkildə əməl edilməsinin, islahatda aşkarlığın təmin edilməsinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu da onu göstərir ki, torpaq islahatında Azərbaycanın təcrübəsi torpaq islahatı həyata keçiriləcək digər ölkələr üçün model kimi təklif edilə bilər.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, torpağa onun haqqındakı elmi biliklər və xüsusən də torpaq ekologiyası ilə bağlı məsələlər kompleks nəzərə alınmaqla təbii tarixi cisim kimi yanaşmadan torpaq islahatının uğurla aparılması mümkün olmazdı. Ona görə də torpaq ekologiyası probleminin öyrənilməsi tarixinə nəzər salınması məqsədə müvafiq olardı.

I FƏSİL

AZƏRBAYCANIN EKOLOJİ ŞƏRAİTİ

1. Coğrafi vəziyyət və relyef

Torpaqların ekologiyası probleminin elmi-nəzəri əsasları V.V.Dokuçayev (1883) tərəfindən torpaqəmələgətirən amillər və təbii zonalar haqqında təlimlə qoyulmuşdur. N.N.Sibirtsev (1903) tərəfindən işlənmiş torpaqların təsnifatı da bir çox cəhətdən ekoloji prinsiplərə əsaslanmışdır. V.V.Vernadskinin (1948) biosfer təlimində torpağın vacib ekoloji rolu və ya torpağın ekologiyası haqqında da çoxlu müddəalar vardır. Lakin "torpaq ekologiyası" termininin elmə gətirilməsi və bu anlayışın elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılması Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademiki mərhum V.R.Volobuyevin (1953, 1963, 1974) nəzəri tədqiqatları ilə bağlıdır. Sonrakı dövrlərdə torpaqların ekologiyası, onların mühafizəsi problemi ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi dünyanın bir çox alimləri tərəfindən qaldırılmışdır (V.V.Ponomaryova, 1958; A.P.Travleyev, 1976; İ.P.Gerasimov, 1976; V.A.Kovda, 1981; B.Q.Rozanov, 1983; Q.V.Dobrovolski, L.A.Qrişina, 1986; A.B.Yablokov, 1985; Q.Ş.Məmmədov, 1998, 2000). Torpağın ekologiyası məsələsinə Azərbaycan təbiətşünasları da böyük diqqət yetirmişlər.

Məlumdur ki, torpaq müstəqil təbiət cismi kimi torpaqəmələgətirən amillərin (relyef, iqlim, ana süxur, bitki örtüyü, insan fəaliyyəti) məcmusu, onların vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində formalaşır. Torpaqla onun formalaşdığı mühitin qanunauyğun nisbəti, onların qarşılıqlı əlaqə və inkişafı akademik V.R.Volobuyevə (1963) görə torpaq ekologiyasının predmetini təşkil edir. Belə bir təlimin üzə çıxardığı qanunauyğunluğun öyrənilməsi torpaqəmələgətirən amillərin daha düzgün təsvirini və səciyyəsinə verməyə kömək edir. V.R.Volobuyev torpaq ekologiyasının əsas məqsədlərindən birini torpaq əmələgəlmə şəraitinin düzgün izah edilməsində və ümumi

mənşə şəraiti ilə bağlı olan ayrı-ayrı torpaq qruplarının ən ümumi qanunauyğunluqlarını araşdırmaqda görürdü. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ çox əvvəllər N.N.Sibirtsev göstərirdi ki, torpaq tipinin səciyyəsinə morfoloji, kimyəvi və fiziki xassələri, yayılma arealının göstəricisi ilə yanaşı, müəyyən keyfiyyətli torpaqların formalaşmasına səbəb olmuş təbii şərait haqqında məlumatlar da daxil edilməlidir.

S.S.Trofimov (1975) tərəfindən də torpağın ekologiyasının bəzi məsələlərinə toxunulmuşdur. O, biogeosenozlarda canlı orqanizmlərin torpaq və ana süxurla çoxcəhətli qarşılıqlı əlaqəsinin kəmiyyət səciyyəsini almaqdan ötrü onların kompleks tədqiqini aparmışdır. Bu səpgidən olan məsələlər Q.V.Dobrovolski və E.D.Nikitinin elmi axtarışlarında da (1990) öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, torpağın ekoloji analizi bu və digər torpağın xassələrinin formalaşmasında ayrı-ayrı yerli amillərin rolunun düzgün izahı üçün də vacibdir. Yalnız bu əsasda torpaqların düzgün qiymətini vermək və təbii komplekslərdən səmərəli istifadə və kənd təsərrüfatı istehsalının bütün sahələrində az əmək və vəsait sərf etməklə yüksək məhsuldarlığa nail olmaq mümkündür. Hazırda elmi ədəbiyyatlarda çox geniş tətbiq edilən "ağroekologiya" termini altında kənd təsərrüfatı sahələrinə (.M.Qodelman, 1984) və ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı bitkilərinə (Assi, 1959) təsir göstərən ətraf mühit amillərini və onların qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən ekologiyanın xüsusi bölməsi başa düşülür. Əslində o, kənd təsərrüfatı bitkilərinin ekologiyasından bəhs edən elmdir (Q.Xaaze, R.Şmidt, 1977).

N.N.Preobrajenskinin (1976) qeyd etdiyi kimi, təbii landşaft və aqrolandşaftın ekoloji cəhətdən qiymətləndirilməsinin mümkünlüyü bitki ilə ətraf mühit, xüsusən də bitki ilə torpaq arasındakı sıx əlaqəni qəbul etmək əsasında mümkündür, çünki bitki qrupları, onlara təsir göstərən ekoloji amillərin daha mükəmməl göstəricisidir. Qeyd edək ki, nəzərdən keçirilən mövqedən Azərbaycan topaqlarının ağroekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ərazinin kənd təsərrüfatı baxımından yüksək dərəcədə mənimlənməsi və kənd təsərrüfatı bitkilərinin müxtəlifliyi ilə əlaqədar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Torpaqəmələgəlmə prosesinə və torpağın ekologiyasına, eynilə bitki senozlarının

(təbii və süni) inkişafına, tərkibinə, quruluşuna və məhsuldarlığına təsir göstərən respublika ərazisinin makroekoloji xüsusiyyətlərinin (relyefi, iqlimi, hidroloji və digər amillər) yuxarıda qeyd edilən mövqedən təhlilinə ehtiyacı vardır. Bu bölmədə onların bəziləri üzərində bir qədər ətraflı dayanacağıq.

Akademik B.Ə.Budaqov (1989) təbii komplekslərinin xüsusiyyətinə, o cümlədən makrorelyef göstəricilərinə görə Azərbaycan ərazisini beş vilayətə (Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Lənkəran, Kür dağarası çökəkliyi, Orta Araz) və 19 təbii rayona bölür. Lakin biz öz tədqiqatlarımızda sonuncu iki vilayəti ənənəvi qəbul edilmiş şəkildə, yəni "Kür-Araz vilayəti" adı altında götürmüşük. Hər bir vilayət torpaqların ekoloji mühitinə təsir göstərə biləcək makrorelyef xüsusiyyətlərinə malikdir.

1.1. Böyük Qafqaz vilayəti. Alp relyef formalarının və 3800-3900 m yüksəklikdə (Bazardüzü, Şahdağ və s.) kiçik buzlaqların olması ilə səciyyələnir. Baş Qafqaz silsiləsi Tinov-Rasso (3378 m) ilə Bazardüzü zirvələri arasında 2600 m-dən yuxarı qalxmadığı bir halda, Bazardüzü-Tufan zirvələri arasında öz maksimum yüksəkliyinə çatır. Baş Qafqaz silsiləsi Tufan-dağdan cənub-şərqə Babadağa qədər 3600 m, Babadağdan Dubrara kimi 2200 m, Dubrardan Gədi dağına qədər isə 1200 m-ə qədər alçalır. Dağ silsilələrinin şimal-qərbdən cənub-şərq istiqamətində alçalması Şərqi Qafqazın eyni istiqamətində tektonik gömülməsi ilə əlaqədardır. Bununla əlaqədar şimal-şərq yamacı soyuq hava kütlələrinin daxil olması üçün açıq olduğu halda, cənub yamacı bu cəhətdən yaxşı qorunmuşdur. Belə ki, cənub yamacı isti və rütubətli iqlimi ilə fərqlənir. Vilayətin çay şəbəkəsi yaxşı inkişaf etmişdir, ən iri çayları şimal-şərq yamacda yerləşmişdir. Onlardan Samur və Qusarçay buzlaq suları ilə qidalanırlar. Şimal-şərq yamacdan fərqli olaraq cənub yamacı relyef əmələ gətirən sel proseslərinə daha çox məruz qalmışdır. Vilayətin Qobustan dağətəyi sahəsi palçıq vulkanları, gilli karstlar və bendlend relyef formaları ilə tanınmışdır.

1.2. Kiçik Qafqaz vilayəti. Bu vilayət alp dövrünün geniş inkişaf etmiş intruziyası ilə seçilir. Vilayətin daxilində relyefi, orta dağlıq səciyyə daşıyan tektonik denudasiya formaları təşkil edir. Alp formaları əsasən Zəngəzur və Murovdağ silsilələrində müşahidə edilir. Vilayətdə karst (Dağlıq Qarabağ), lava

axınlarının (Qarabağ dağlıq yaylası), lokkolit və ekstruziv günbəzlərin (Naxçıvan MR) yaratdığı relyef formaları da geniş yayılmışdır. Vilayətin bu cür özünəməxsus relyef şəraiti onun torpaq örtüyünün ekoloji şəraitinə təsir göstərən əhəmiyyətli amillərdən biridir.

1.3. Lənkəran vilayəti. Hündürlüyü 2000-2500 m qədər olan qarışıq dağlar sitemindən və xəzərsahili boyu düzənliklərdən ibarətdir. Talış silsiləsi Lənkəran dağlarının cənub-qərb hissəsində, Azərbaycan və İran dövlət sərhəddi boyu uzanır. İran ərazisinə daxil olan suayrıcının mütləq yüksəkliyi qərbdə, mərkəzdə və şərqdə 2000 m, qalan hissələrdə isə 2400 m-dir. Peştəsar silsiləsi demək olar ki, şimal-şərqdə Talış silsiləsinə paralel uzanır. O, çay dərələri ilə parçalanmışdır. Silsilənin mütləq yüksəkliyi 1300 m-lə 1800 m arasında olub Talış silsiləsilə eyni geoloji quruluşa malikdir. Silsilənin suayrıcı hissəsi çox hallarda hamardır. Burovar silsiləsi Lənkəran dağlarının ön hissəsində, alçaq dağlıq qurşaqda yerləşir. Onun ən hündür yeri 1000 m-dən bir az artıqdır. Bu silsilənin şimal-şərq yamacı dərələrlə parçalanmışdır.

1.4. Kür-Araz vilayəti. Bu vilayətə Kür-Araz dağarası çökəkliyi və orta Araz daxil olub, Xəzər sahilindən başlamış sıfır metr mütləq yüksəkliyə qədər olan bütün sahəsini əhatə edir. Bu vilayət Şirvan, Qarabağ və Mil düzlərinin əsas hissəsini, Muğan, Salyan və cənub-şərqi Şirvan düzlərinin bütün ərazisini özündə birləşdirir. Bu ərazilərin hər biri ayrı-ayrılıqda təbii-tarixi rayon əmələ gətirir. Vilayətdə ərazinin düzən xarakterini pozan relyef formaları, axmazlar (qədim çay yataqları), qobular (fəsli axım yataqları), təpələr və s. geniş yayılmışdır.

Ekoloji amil kimi (makro-mezo-mikro) relyefin torpağın ekologiyasında rolu şübhəsizdir. Hələ V.V.Dokuçayev özünün Qafqaz tədqiqatları zamanı belə bir düstur irəli sürmüşdür: "dağlarda relyef torpaq taleyinin həlledicisidir". Sonralar bu müddəa S.A.Zaxarovun çoxsaylı tədqiqatları vasitəsi ilə təsdiqlənmiş və konkretləşmişdir, son vaxtlar isə bu istiqamətlərdə tədqiqatların (Uruşadze, 1987) yenidən genişlənməsi təqdirəlayiqdir. Relyefin genetik formaları və onların yüksəkliklə bağlılığı, baxarlığı və meyilliyi torpağın ekoloji şəraitinin müxtəlifliyinə, torpağın qalınlığına, humusluğuna, strukturuna, nəm-

liyinə, temperaturuna, fiziki və kimyəvi xassələrinə, istilik və hava rejiminə, son nəticədə isə torpağın münbitliyinə təsir edir. Digər tərəfdən torpağın ekoloji mühitinə əhəmiyyətli təsirə malik olan torpaq eroziyasının intensivliyi də yamacların meyliyindən və torpaqəmələgətirən süxurların tərkibindən asılıdır. Torpaq hissəciklərinin və qida elementlərinin yuxarı sahələrdən yuyulub çökəkliklərdə toplanması nəticəsində burada zəngin bitki örtüyü və yaxşı inkişaf etmiş aqrosenozlar formalaşır. Alçaq sahələrdə qrunť sularının səthə yaxın olması səbəbindən burada şorlaşmış torpaqlar da öz inkişafını tapmışdır.

2. Geoloji quruluş və torpaqəmələgətirən süxurların səciyyəsi

E.M.Şıxəlibəylinin (1963) qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan geoloji baxımdan alp qırıxıqlıq zonasının ən mürəkkəb və özünəməxsus regionlarından biridir. Bunu çoxsaylı geoloji tədqiqatlar da təsdiq edir. Belə ki, stratigrafik kəsim aşağı Paleozoydan başlamış antropogenə kimi böyük çöküntülər diapazonunu əhatə edir. Qeyd edək ki, respublika ərazisində Mezozoy və Kaynozoy dövrünün çöküntüləri daha yaxşı inkişaf etmişdir. Böyük Qafqaz ərazisi terrigen, karbonatlı, mollas, Kiçik Qafqaz isə vulkanogen, karbonatlı, çöküntü tufagen fasiyalarla təmsil olunmuşdur. Antropogen dövründə respublika ərazisində dəniz allüvial-delüvial, subareal, kollagen və vulkanogen (andezit-bazalt) çöküntülər toplanmışdır. Kiçik Qafqazın Mezozoy-Kaynozoy çöküntüləri içərisində qələvi, orta və turş intruziyalara da rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan ərazisinin müasir tektonik quruluşunun əsas elementləri neogenin başlanğıcında yaranmışdır. Tektonika müxtəlif strukturların çox mürəkkəb birləşmələri ilə seçilir: qarışıq, qarışıq-qayma, dialir, parçalanmış və maqmatik. Belə ki, Böyük Qafqazın cənub yamacı zonası üçün axçalı, Qobustan və Abşeron yarımadası üçün dialir, Kiçik Qafqaz və Talış üçün qarışıq-qayma və başqa strukturlar səciyyəvidir. Çox maraqlı tektonik element kimi cənub-şərqi Qafqazda orta qliasenoz yaşlı tektonik örtüyün olmasını göstərmək olar.

Qırışmanın əsas istiqaməti şimal-qərb olub, şərqdə cənub-şərq istiqamətinə yönəlir. Dağ sistemlərinin periferiyasında əsas şimal-qərb qırışlıqlığı meridional istiqamətdə dəyişilir. Azərbaycanın geoloji strukturunda dərin qırılmalara mühüm rol məxsus olmuşdur. Lakin bu qırılmalar sonrakı dövrlərin qalın çökmə və vulkanik süxurları ilə örtülmüşdür. Tədqiqatçılar Azərbaycanın müasir geoloji strukturunda aşağıdakı vahidləri ayırırlar: Ön Qafqaz, Kiçik Qafqaz qırılması və Araz zonasının meqaantiklinorisi. Bu iri geostruktur vilayətlər çoxsaylı kiçik struktur vahidlərindən, ayrı-ayrı geotektonik zonalarda qruplaşmış antiklinori və sinklinorilərdən ibarətdir.

Respublika daxilində neotektonik hərəkətlərin də böyük əhəmiyyəti vardır. Bunu dördüncü dövr çöküntülərinin toplanması, nəzərəcərpacaq dərəcədə qalxma və enmə ərazilərinin olması da sübut edir.

Geomorfoloji baxımdan Azərbaycan ərazisində aşağıdakı vahidlərin olması qeyd edilir (N.Ş.Şirinov, 1973): tektonikanın passiv əks olunduğu struktur-denudasion dağlar; tektonikanın relyefə fəal təsiri olan struktur-erozion dağlar; akkumulyativ-denudasion yayla və düzənlik; akkumulyativ düzənlik.

Struktur-denudasion dağlar Böyük və Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq və dağətəyi zonalarını, Naxçıvan MR və Talışı əhatə edir. Struktur-erozion relyef üçüncü dövr yaylası, Böyük və Kiçik Qafqazın, Talışın dağlararası depressiyası üçün səciyyəvidir. Vulkanik dağlar əsasən Kiçik Qafqazda yayılmışdır. Palçıq vulkanik relyefi formaları isə cənub-şərqi Qafqaz, xüsusən də Qobustan üçün səciyyəvidir. Akkumulyativ-denudasion yayla və düzənlik Kür-Araz ovalığında müşahidə edilir.

Cavan geoloji törəmələrdən ən geniş yayılanı delüvial və allüvial mənşəli dördüncü dövrün yumşaq süxurlarıdır. Bu süxurlar (çöküntülər) yüksək karbonatlılığı, gipsliyi və gillicəli qranulometrik tərkibi ilə səciyyəyəlinir.

Respublika daxilində yayılmış torpaq əmələgətirən süxurlar yatma şəraitindən asılı olaraq müxtəlif fiziki xassələrə malikdir.

Üzərində şabalıdı, qəhvəyi və boz-qonur torpaqların formalaşdığı delüvial-prolüvial çöküntülər Azərbaycan ərazisində daha geniş yayılmışdır. Onları üç qrupa bölmək mümkündür: dağətəyi maili düzənliklər daxilində müvəqqəti axınların gətirdiyi delü-

vial-prolivial çöküntülər; çayların allüvial çöküntüləri; qədim Xəzər çöküntüləri.

Dağətəyi düzənliklərdə yatmış delüvial-prolivial çöküntülər qonurvarı-açıq sarı, bəzən isə bozuntul və ya qəhvəyi çalarlı olub gillicələrdən ibarətdir. Bəzən gilli, çox nadir hallarda isə qumlu və qumlucalı qatlara rast gəlmək mümkündür. Bir sıra çayların gətirmə konuslarının aşağı hissəsində allüvial çöküntülər gilli tərkibli olub, qonur rəngli sarı, bəzən isə qəhvəyi və qırmızımtıl qatlarla müşahidə edilir.

Qədim Xəzər çöküntüləri dağətəyi düzənliyin aşağı hissələrində, kiçik sahələrdə və konuslararası çökəkliklərdə yayılmışdır. Bu çöküntülər gillicəli tərkibli olub, yalnız bəzən qumsal və qumlu qatlarla əvəz olunur.

Kür-Araz ovalığında qranulometrik tərkibinə görə gillicəli və gilli torpaqəmələgətirən süxurların üstünlük təşkil etməsi duzların miqراسiyasına da təsir göstərir.

3. Hidroloji xüsusiyyətləri

C.M.Süleymanov və Ə.A.Musayevə (1963) görə Azərbaycanın bütün çayları Xəzər dənizi hövzəsinə daxil olub üç qrupda birləşmişlər: Kür hövzəsi (Arazsız) çayları; Araz çayı hövzəsi; Xəzər dənizinə bilavasitə tökülən çayların hövzəsi.

Çay şəbəkəsi respublika ərazisində qeyri-bərabər şəkildə paylanmışdır. Belə ki, yüksəkliyin artması ilə müəyyən həddə qədər çay şəbəkəsinin sıxlığı artır, həmin həddi keçdikdən sonra isə sıxlıq azalır. Çay şəbəkəsinin ən çox inkişaf etdiyi orta dağlıq zonadır (1000-2500). Bu zonadan aşağıda və yuxarıda hidroqrafik şəbəkə nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Çayların il ərzində qeyri-bərabər qidalanması səbəbindən axımın ildaxili rejimində də qeyri-bərabərlik müşahidə edilir. Bu baxımdan Azərbaycanın bütün çayları iki qrupa bölünür: Böyük və Kiçik Qafqaz vilayətinin çayları – maksimal axım ilin isti dövründə (aprel-sentyabr); Lənkəran çayları – maksimal axım ilin soyuq dövründə (oktyabr-mart) müşahidə edilir.

Əsas axımı (60-90) ilin isti dövründə müşahidə edilən çaylar təqribən 95% təşkil edir. Böyük Qafqazın alçaq dağlıq rayonlarında (1000 m-ə qədər) ən az axım iyul və avqustda,

hündür zonalarda (2000 m-ə) avqust və yanvar-fevral aylarında, 2000 m-dən hündürlikdə isə fevralda müşahidə edilir.

Asma gətirmələr axımının əyani keyfiyyətlər göstəricisi bulanlıqdır. Orta bulanlığın müəyyən dəyişmə qanunauyğunluğu mövcuddur – o, çay yatağı boyunca artır ki, buna da səbəb axımın formalaşma xüsusiyyətləri, ərazinin torpaq-geoloji, bitki və digər təbii amilləridir. Bundan başqa, çay profilinin uzununa quruluşu da böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu qanunauyğunluqlar dağ vilayətlərinin çayları üçün səciyyəvidir.

Azərbaycan çayları onun mürəkkəb relyefi, torpaq-geoloji və iqlim şəraiti, bütün hidroloji elementlərinin dəyişkən rejimi ilə fərqlənir. Ərazi daxilində qranulometrik tərkibin dəyişməsi çayların bulanıqlıq zonasına uyğun gəlir. Bulanıqlığın ən az olduğu zonalarda, yəni çayların yuxarı axınında 0,05 mm-dən kiçik diametrli gətirmələr 50% təşkil edir. Bu hissəciklərin miqdarının ən çox müşahidə edildiyi ovalıq-düzənlik ərazilər olub, burada bulanıqlıq özünün çoxluğu ilə seçilir.

Böyük Qafqaz çaylarının su toplayıcısında yuyulma Kiçik Qafqazla müqayisədə 8 dəfə çoxdur ki, bu da yamacların meyilliyi, bitki və iqlim şəraiti ilə yanaşı, ərazinin litoloji tərkibi ilə izah edilir. Lənkəran vilayətində də səthdən yuyulma Böyük Qafqazla müqayisədə azdır ki, bu da ərazinin nisbətən meşə örtüyü ilə yaxşı təmin olunması ilə izah edilir. Böyük Qafqazda yuyulmanın orta intensivliyi, yuyulmanın ildə 0,57 mm təşkil etdiyi Şimali Alplardan demək olar ki, fərqlənmir. Azərbaycanın demək olar ki, əksər çaylarında sel hadisələrini müşahidə etmək mümkündür. Mənşəyinə görə onlar xeyli dərəcədə antropogen xarakterlidir (Süleymanov, Musayev, 1963).

Sululuq dərəcəsinə görə respublikanın bütün ərazisi iki vilayətə bölünür: dağlıq və düzənlik. Dağlıq vilayətdə axımın formalaşması axım kəmiyyətinin orta illik miqdarının 1 l/san-dən çox ölçüsündə baş verir. Burada hidroloji rejimin əsas cizgiləri formalaşır. Düzən sahələrdə isə axım kəmiyyətinin orta illik miqdarının 1 l/san-dən az olması, suyun suvarma və digər səbəblərdən itməsi səciyyəvidir.

Axımın formalaşma vilayəti daxilində üç şaquli zona ayrılır: yüksək (25 l/san-dən çox), orta (25-5 l/san) və az (5-1 l/san - 1 km²). Yalnız Lənkəran vilayətində ən az axım yüksək dağlıq

zonada, ən çox isə dənizsahili-düzənlik qurşaqları müşahidə edilir.

Axımın formalaşma və itki vilayətlərinin, o cümlədən dağlıq ərazilər daxilində şaquli zonallıqların ayrılması Azərbaycanın hər yerində eyni cür deyildir. Onlar öz aralarında hidrogeoloji rejimin kəmiyyət səciyyəsinə və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Bu səbəbə görə yalnız şaquli zonallığın bir əlaməti ilə məhdudlaşmaq olmaz. Onun üçün ərazini əlavə sərhədlər daxilində salmaq və çay hövzələri qrupunu birləşdirən hidroloji rayonlar ayırmaq lazım gəlir. Adətən, bu rayonların hidroloji səciyyəsi zamanı qida mənbələri, axımın ildaxili paylanması xüsusiyyəti, sululuq və onun tərəddüdü, bərk axım və hidrokimyəvi rejim kimi göstəricilərdən istifadə olunur.

4. İqlim şəraiti

Respublikamızın iqlim şəraiti Ə.Ə.Mədətzadə (1959), E.M.Şıxlinski (1963, 1991), Ə.D.Əyyubov (1959, 1975) və başqaları tərəfindən təfəssilatı ilə öyrənilmişdir. Kənd təsərrüfatının məhsuldarlığı bir çox hallarda təbii ehtiyatların xarakterindən asılıdır. Bu baxımdan ən vacib təbii ehtiyat kimi iqlimin, onun potensial imkanları nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməsinin kənd təsərrüfatı üçün əhəmiyyəti olduqca böyükdür. İqlim ehtiyatları istər bilavasitə, istərsə də dolayısı ilə bonitirovkanın predmetidir.

Ekoloji baxımdan vacib olan iqlim ehtiyatları adı altında, biz ərazinin malik olduğu və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində istifadə edilən günəş enerjisinin, havanın hərəkətini və nəmliyi başa düşürük. Aqroiqlim ehtiyatları adı altında isə biz iqlimin o elementlərini başa düşürük ki, bitki tərəfindən biokütlə hazırlanarkən bu göstəricilərdən istifadə edilir. Bunlara bilavasitə təsir göstərən günəş enerjisi və nəmlik, onların nisbəti daxildir.

Ə.D.Əyyubovun (1975) fikrinə görə, iqlimin bonitirovkası təbii şəraitin bioloji məhsuldarlığının qiymətləndirilməsinin ən vacib məsələsidir. Torpaqların müqayisəli qiymətləndirilməsi ilə bir yerdə o, müxtəlif iqlim zonalarında təbii şəraitin iqtisadi

səmərəliliyinin səviyyələrinin səciyyəsinin əsasını təşkil edir. İqlimin bonitirovkası təbii şəraitin digər komponentlərinin (meşə, kənd təsərrüfatı sahəsi və s.) bonitirovkası ilə də sıx əlaqəyə malikdir.

Ə.D.Əyyubov (1975) Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərində aqroiqlim şəraitini öz tədqiqatlarında aşağıdakı göstəricilər vasitəsi ilə səciyyələndirir.

A. Kür-Araz vilayəti. Fiziki-coğrafi və aqroiqlim şəraitlərində kəskin fərqlərin olmaması səbəbindən vilayət yarımvilayətlərə bölünməmişdir. Rütubətləşmə göstəricisi il ərzində 0,15-dən yuxarı qalxmır. May ayının ikinci dekadasından başlayaraq, torpaqda nəmliyin ehtiyatı kəskin şəkildə aşağı düşür, bir metrlik torpaq qatında ən az göstərici – orta hesabla 30-60 mm, iyulun üçüncü dekadasında müşahidə edilir (Göyçay və Cəlilabad meteostansiyalarının məlumatına görə).

Temperaturun 10^0 -dən yuxarı göstəricisi əsasında istilik ilə təmin olunma $4000-4800^0\text{C}$ olub, onun ən yuxarı göstəricisi Salyan rayonu ərazisində qeyd olunur. Vilayət üçün diqqəti cəlb edən cəhət, geniş termik imkanların ildə iki və hətta üç məhsul almaq üçün şərait yaratmasıdır.

Bitkilərin qışlama şəraiti ümumiyyətlə əlverişlidir. Bəzi bitkilər, məsələn, payızlıq buğda, arpa və səpilmiş otlar qış fəslində də öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Bəzi yerlərdə bitkilərdə fazanın dəyişməsi də (üçüncü yarpağın formalaşması, kollanma) müşahidə edilir. Havaların kəskin soyuqlaşması, bəzən vegetasiyanın müvəqqəti kəsilməsinə səbəb olur. Payızlıq buğdanın məhsuldarlığının formalaşmasında payız yağışlarının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Lakin çox vaxt yağıntıların kifayət qədər olmaması cücərtilərin vaxtında və sıx şəkildə çıxması və qışlamayı yaxşı keçirməsi üçün şərait yaratmır. Payız yağışları ilə yaxşı təmin olunmuş ərazilər Lənkəran vilayətinə və dağlıq ərazilərə yaxın sahələrdir.

Kənd təsərrüfatının əsas istiqaməti – pambıqçılıq, taxılçılıq, bostançılıq və bağçılıqdır. Ərazidə quru subtropik bitkilər – nar, əncir, yapon xurması, badam və s. yetişdirilməsi üçün əlverişli şərait vardır.

Ərazinin şərq hissəsinin aqroiqlim şəraiti nəmliyin yüksək olması və hava axınlarının hərəkəti səbəbindən pambıqçılıq üçün əlverişsizdir.

B. Böyük Qafqaz vilayətində üç aqroiqlim yarımvilayəti ayrılır: cənub yamac, şimal-şərq yamacı və Abşeron-Qobustan.

I. Cənub yamac 8 aqroiqlim rayonuna bölünür. Hipsometrik fərqlər səbəbindən yarımvilayət aqroiqlim göstəriciləri ölçülərində fərqlərin böyük olması ilə seçilir. Nisbətən aşağıda yerləşmiş rayonlarda fəal temperaturların cəmi 4500°C çatır. Dağ ətəyində yerləşmiş rayonlarda da taxıl və faraş tərəvəz yığımından sonra da kifayət qədər istilik ehtiyatı qalır.

Vilayətdə yağıntıların illik miqdarı 250-1400 mm arasında tərəddüd edir. Yağıntıların 50% dağlıq hissədə vegetasiya dövründə düşür. Bu ona gətirib çıxardır ki, Car-Qəbələ rayonu kifayət qədər, İlisu-Lahıc isə izafə miqdarda yağıntı alır. Bu rayonlar vegetasiya dövründə atmosfer yağıntıları ilə ən yaxşı təmin edilmiş ərazilər hesab olunurlar. Bununla belə, mədəni bitkilər iyul və avqust aylarında suvarma tələb edirlər.

İqtisadi baxımdan bu yarımvilayət intensiv əkinçilik zonası hesab olunur. Əsas becərilən bitkilər payızlıq taxıl, düyü, tütün, tərəvəz, bostan, Qaxdan qərbdə isə çay, sitrus (qışda örtük altında saxlamaqla), qızılgüldür.

II. Şimal-şərq yamacında beş aqroiqlim rayonu ayrılmışdır. Cənub yamacı ilə müqayisədə, daha meylli olması və çay şəbəkəsinin az sıxlığı ilə seçilir.

Bu rayonların ümumi aqroiqlim xüsusiyyəti aşağı temperaturun ($1-2^{\circ}\text{C}$) olması, şimaldan gələn soyuq hava kütlələrinin təsiri altında soyuq dövrün erkən başlaması ilə diqqəti cəlb edir. Bunun nəticəsində 10°C -dən yuxarı temperaturların cəminin izoxətti I rayon ilə müqayisədə $500-600^{\circ}$ aşağıdan keçir.

Bir qədər isti Xaçmaz-Qonaqkənd aqroiqlim rayonunda 10°C -dən yuxarı temperaturların cəmi $2600-4000^{\circ}$ arasında tərəddüd edir. Quba-Qusar rayonu da istiliklə yaxşı təmin olunmuşdur. Payızlıq buğda yığıldıqdan sonra istifadə edilməmiş istilik ehtiyatı $400-2200^{\circ}\text{C}$ arasında tərəddüd edir.

Yarımvilayət rütubətləşmə xüsusiyyətinə görə yekcins deyildir. Xüsusən Xaçmaz-Qonaqkənd rayonunda, ərazinin yük-

sək rütubətləşməsi səbəbindən düzən meşələr qorunub saxlanmışdır. Burada yağıntıların miqdarı cənublə müqayisədə bir neçə dəfə yüksəkdir.

Torpaq və havanın yüksək dərəcədə rütubətləşməsi Xaçmazdan şimalda buzlaq və qar suları ilə qidalanma rejiminə malik çayların dağətəyi və düzən sahələrə çıxışında yeraltı axıma malik olması ilə təmin olunur. Bir qədər cənubda çaylar alçaq su hövzələrindən qidalandığına görə nisbətən az su ehtiyatına malikdirlər.

Bu iki rayonda yetişdirilən sənaye əhəmiyyətli bitkilər alma, armud, gavalı və digər meyvə, tərəvəz və bostan bitkiləridir. Aşağı qurşaqda yerləşmiş Yenikənd-Zeyxur rayonu yazlıq taxıl, əsasən də arpa, orta və gec yetişən kartof, kələm üçün əlverişli istilik rejimi ilə təmin olunmuşdur. Subalp və alp çəmənlərin zəngin ot örtüyündən yay otlaqları kimi istifadə olunur; burada arıçılığın inkişaf etdirilməsi üçün də əlverişli şərait mövcuddur.

III. Abşeron-Qobustan yarımvilayəti əvvəlki iki yarımvilayət ilə müqayisədə günəş və külək ehtiyatları ilə bir qədər yaxşı təmin olunmuşdur. Ərazinin rütubətlə təmin olunması bir qədər zəifdir. Bütün vegetasiya müddətində birinci rayona cəmi 35-120 mm yağıntı düşür. Yüksəklik artdıqca bitkilərin yağıntılarla təmin olunması yaxşılaşır, lakin onların miqdarı aprel-sentyabr dövründə yenə də 280 mm-dən artıq olmur.

İllik yaz və payız, isti və uzunmüddətli yay çox dəyərli subtropik bitkilərin: əncir, nar, zeytun, fıstıq, badam, zəfəran, xına, basma və s. yetişdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Yarımadanın demək olar ki, hər yerində üzümün Ağşanı, Qaraşanı və başqa sortlarının yetişdirilməsi üçün əlverişli şərait vardır. Ərazidə payızlıq buğda yığıldıqdan sonra istiliyin böyük ehtiyatı (fəal temperaturların cəmi 2200-2600⁰) qalır ki, ondan da qarğıdalı, paxlalı bitkilər, tərəvəz və ot bitkilərini yetişdirmək üçün istifadə etmək mümkündür. Sahil zonasında sənaye miqyaslı gülçülüyn inkişaf etdirilməsi üçün də əlverişli şərait mövcuddur.

Şaxtanın zərərli təsiri yarımadanın daxili hissələrində daha çox ehtimal olunur. Sonuncu yaz şaxtaları Mərdəkan stansiya-sının məlumatına görə, martın 14-də, yəni respublikanın digər

rayonlarından (Astaradan başqa) xeyli gec müşahidə edilir. İlk payız şaxtaları isə dekabrın 24-dən tez qeydə alınmır.

Yarımvilayətdə bitkilərin normal inkişafına təsir göstərən digər ziyanlı hadisə - xəzrinin, şimal və şimal-şərq istiqamətli küləklərin olmasıdır. Belə ki, xəzri transpirasiyanı kəskin şəkildə gücləndirir, torpağı qurudur, bitkiyə mexaniki təsir göstərir. Külək tərəfindən havaya qaldırılmış toz yarpaqların üstünə çökərək, onların tənəffüsünü çətinləşdirir. Xəzri bitkilərin çiçəkləmə dövründə xüsusilə təhlükəlidir. Torpaq səthindən buxarlanmanı gücləndirməklə xəzri yay dövründə suvarmanın səmərəsini aşağı salır.

Yarımvilayətin Qobustan bölgəsi təsərrüfat baxımından az mənimsənilmiş, əsasən isə qış otlaqları kimi istifadə olunur. Suyun olduğu şəraitdə bu bölgədə bir çox kənd təsərrüfatı bitkilərini yetişdirmək mümkündür, lakin hazırda yaz yağışları yalnız yem bitkilərini yetişdirməyə imkan verir.

C.Talış vilayətinə 6 aqroiqlim rayonu daxildir. Özünün təbii xüsusiyyətlərinə görə Talış vilayəti (hündürlüyü -28-2500 m) başqa vilayətlərdən kəskin şəkildə fərqlənir. Yüksək termik səviyyə və kifayət qədər rütubətləşmə onun hüdudları daxilində (800-1000 m-ə qədər) sıx bitki örtüyünün və düzən-dağlıq ərazilərin sarı torpaqlarının formalaşmasını şərtləndirir. Təbii şərait 800-1000 m-dən yüksəklikdə tamamilə dəyişilir. Burada dağ-çəmən, qonur dağ-meşə torpaqları üzərində çəmən dağ-kserofit bitkilər üstünlük təşkil edir.

Bütün vilayət üçün ümumi xüsusiyyət oktyabr-may dövründə sürəkli yağışların, isti dövrdə isə quraqlığın və az rütubətləşmənin olmasıdır. Bu, Lənkəran subtropik zonasının qərbi Gürcüstan və Aralıq dənizinin sahil zolağından fərqləndirən əsas cəhətdir. Cəlilabad-Qızılağac rayonunda temperaturun 10°C -dən yuxarı olduğu dövrdə yağıntının miqdarı 150-300 mm-dir.

Şaxtasız günlərin sayı vilayət daxilində 160-320 arasında tərəddüd edir. Düzən zonada 10°C -dən yuxarı temperaturların cəmi hər yerdə 4000°C -dən artıqdır. Bu, əlverişli torpaqlarda istiliyə tələbkar olan bitkilər: çay, sitrus, feyxoa, dəfnə, düyü və s. yetişdirməyə imkan verir.

Bir dəfə payızlıq buğda və faraş tərəvəz alınan düzən sahədə 10°C -dən yuxarı temperaturların cəminin yarısı demək olar ki, istifadə olunmamış qalır. Yüksəklik artdıqca istilik ehtiyatı azalır, lakin əlverişli relyef şəraitində onlar hər yerdə kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır.

Ç. Kiçik Qafqaz vilayəti. Bu vilayətin bəzi aqroiqlim rayonları termik ehtiyatlarına və rütubətlə təmin olunmasına görə oxşar şəraitə malikdirlər, lakin işıq ehtiyatlarına, bitkilərin qışlama şəraitinə və yay aylarının quraqlığına görə onlar eyni cür deyillər.

D. Naxçıvan vilayətinin aqroiqlim şəraiti Azərbaycanın digər rayonlarından fərqlənir. Onun çox hissəsi kəskin kontinental iqlim şəraiti ilə seçilir. Bu, ərazinin rütubətli hava axınlarının qarşısını kəsən dağlarla əhatə olunması, qışda kəskin soyumaya, yayda isə intensiv qızmaya səbəb olan tez-tez təkrarlanan antisiklon hallar ilə izah olunur. Arazboyu maili düzənliyi çıxmaq şərti ilə vilayətin relyefi kəskin parçalanmışdır, ona görə də burada skeletli yuxa boz, dağ şabalıdı və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları üstünlük təşkil edir. Bitki örtüyü yovşanlı-şoran otlu və dağ-kserofit formasiyanın üstünlük təşkil etməsi ilə seçilir.

Vilayətin ən vacib aqroiqlim xüsusiyyətlərindən biri günəş radiasiyasının yüksək gərginliyi, onun $145-160 \text{ kkal/sm}^2$ hədlərində dəyişməsidir. Fəal temperaturların cəmi $4000-4500^{\circ}\text{C}$ və daha çoxdur. Quraqlığın səviyyəsi bütün Zaqafqaziya hüdudlarında belə ən yüksək hesab olunur.

Torpağın taleyində iqlimin rolundan danışarkən V.R.Volobuyevin bu sözləri yada düşür: "İqlim göstəricilərinin məcmusu və onların torpaqəmələgəlməyə təsiri özünü, bitki formasiyalarının işıq və istilik rejimində göstərir. Bu zaman ümumi iqlim elementlərinin torpağın hidrotermik rejiminə təsiri bitki örtüyünün xarakterindən və inkişaf fazasından, torpağın inkişaf mərhələsindən və onun səthinin vəziyyətindən asılı olaraq əsaslı şəkildə dəyişilir" (1953).

Temperatur rejimi - aşınma qabığındakı müxtəlif çevrilmələrin və torpaqdakı biokimyəvi reaksiya və proseslərin əsas amillərindən biridir. Atmosfer nəmliyi ilə yanaşı istiliyin paylanması təkcə yer səthindəki bitkilərin tərkibini deyil, onun

məhsuldarlığını da müəyyən edir. Üzvi qalıqların humifikasiyası prosesi, onun sürəti, keyfiyyət istiqaməti temperatur rejimi ilə sıx əlaqəyə malikdir.

Temperatur rejimi kimi atmosfer yağıntıları da torpaqəmələgəlmə prosesinin istiqamətini müəyyən edən amillər sırasına daxildir. Rütubətləşmə dərəcəsi, torpaqdakı nəmliyin hərəkət xarakteri, onun su rejimi aşınma və torpaqəmələgəlmə məhsullarının torpaq profilindəki mütəhərrikliyini, o cümlədən maddələrin kiçik (bioloji) və böyük (geoloji) dövrənini müəyyən edir. Yəüstü fitosenozların tərkibi və məhsuldarlığı torpağın nəmlik ilə təmin olunma dərəcəsindən bilavasitə asılıdır.

İqlimin adı çəkilən elementləri vilayət və rayon səviyyələrində təbii yem sahələrinin, meşə və xüsusən aqrosenozların tərkibinə, məhsuldarlığına və keyfiyyətinə təsir göstərir. Həlbuki, aqrosenozlar üçün respublika şəraitində süni suvarmanın təşkilı vasitəsi ilə torpağın müəyyən nəmliyinin saxlanması tələb olunur.

5. Fitosenotik örtük

Torpaqəmələgəlmədə bioloji amillər, xüsusən də bitki örtüyü aparıcı rola malikdir. Torpağın inkişafı üçün vaxt, yəni bir neçə min illər lazımdır ki, bu müddət ərzində bütün bitki növlərinin onlarca nəslı dəyişilir. Torpaq bitki ilə müqayisədə daha uzunmüddətli inkişafın məhsuludur. Bitki torpağa daxil olan və torpaqda humusa çevrilən üzvi maddələrin əsas mənbəyidir.

Orqanizmlər, ilk növbədə bitkilər vacib kimyəvi elementlərin, oksigen, karbon, azot, kalium, kalsium, bir çox mikroelementlərin biogen dövrəninə əsas iştirakçılarıdır. Beləliklə, üzvi aləm ətraf mühitə çox geniş və mürəkkəb təsir göstərir.

Müxtəlif qrup bitkilərin xəzəli təkcə biokütləsinə görə deyil, eyni zamanda biokimyəvi tərkibinə görə də bir-birindən fərqlənir. Üzvi qalıqların parçalanması zamanı ayrılmış küli maddələr torpaq tərəfindən udulur, çevrilir və yenidən bitkiyə daxil olur. Bu küli elementlər torpaq profili boyunca hərəkət edir. Bu miqrasiya prosesi zamanı bitkilər özünü müxtəlif cür aparır. Məsələn, məlumdur ki, şirəli və yarımquru şoran otlar

yuxarı qatların şoranlığını təmin edir, quru şoran otları, yovşanlar, çöl və paxlalı bitkilər çöl torpaqlarının duzlardan təmizlənməsinə təsir göstərir.

Ali bitkilər, xüsusən də taxılkimilər, torpaq strukturunun formalaşmasına da əsaslı təsir göstərir. Bu zaman köklərin mexaniki təsiri torpaq hissələrinin ayrılmasına, köklərin kimyəvi təsiri bu hissəciklərin sementləşməsinə və suyadavamlılıq xassəsi əldə etməsinə səbəb olur. Bu, torpaqəmələgəlməyə, torpağın struktur təşkilinə səbəb olur, onun zərərli təsirlərə qarşı davamlılığını artırır.

Azərbaycanın bitki örtüyü çox müxtəlif və özünəməxsusdur. Respublikanın bitki örtüyünün öyrənilməsində bir çox botaniklərin, xüsusən A.A.Qrossheymin roly böyük olmuşdur.

Müasir tədqiqatlara görə Azərbaycan ərazisində 4100 bitki növü olub, onun onda biri endemikdir. Endemik bitkilərə misal olaraq eldar şamını, Xəzər süsənini və Talış meşələrinin bir çox ağac və kol bitkilərini göstərə bilərik.

Tədqiqatımızın məqsədindən irəli gələrək bizi torpağın tipi və ya digər aşağı taksonlarının bitki tipi, formasiya və assosiyası ilə genetik və məkan əlaqəsi maraqlandırmışdır. Azərbaycan ərazisində bitki tipləri çox müxtəlif olub, bir tərəfdən relyef, torpaq, iqlim şəraiti ilə müəyyən olunursa, digər tərəfdən buna səbəb bir neçə flora vilayətlərinin ərazimizdə qovuşmasıdır.

Respublika ərazisində L.İ.Prilipko (1970), V.D.Hacıyev (1959, 1970), İ.S.Səfərov (1961, 1965) aşağıdakı əsas bitki tiplərini (müasir) ayırırlar:

I-meşələr; II-kollar; III-çəmən və çəmən-çöllər; IV-bataqlı çəmənlər və çəmənli bataqlıqlar; V-kserofit seyrək meşəliyi; VI-bozqırlar; VII-yarımsəhra və səhra; VIII-dağlıq-kserofit bitkiliyi.

Respublikanın dağlıq rayonlarında geniş yayılmış bitki tipləri hüduqlarında bitkilərin şaquli qurşaqlıq qanunauyğunluğunu əks etdirən qurşaqlıq kateqoriyaları ayrılmışdır. Qeyd edilən tiplər və qurşaqlıq xarakterli bölmələr daxilində geniş yayılmış bitki birlikləri və onların kompleksi ayrılmışdır.

I. Meşələr. Azərbaycan meşələrinin tipoloji tərkibi çox zəngin və müxtəlifdir ki, bu da dendrofloranın zənginliyi,

edifaktorların zəngin tərkibi, torpaq-iqlim rejimlərinin rəngarəngliyi ilə izah edilir. Ayrı-ayrı meşə tipləri az hallarda böyük sahələri tutur; adətən hər yamacda meşə tiplərinin kompleksinə və ya mozaikasına rast gəlmək mümkündür ki, bu zaman kompleksin hər üzvü böyük olmayan ərazini əhatə edir.

II. Kolluqlar. Azərbaycanın bütün ərazisində təsadüf olunan fitosenozların əksəriyyətində kolluqlar onun əsas elementini təşkil edir. Kol həyatın xüsusi formasıdır; Azərbaycanda kolluqlu fitosenozlar düzənlikdən tutmuş yüksək dağlıq sahələrə kimi yayılmışdır; bəzi kol növlərinə alp qurşağında da təsadüf etmək mümkündür, lakin onların əksəriyyəti lokal şəkildə yayılmışdır.

III. Çəmənlər və çəmən-çöllər. Çəmən bitkiləri düzənlikdən tutmuş yüksək dağlıq sahələrə kimi yayılmışdır. Onlar müxtəlif şəraitlərdə inkişaf etmiş və müxtəlif formasıya və assosiyalarla təmsil olunmuşlar.

Çəmən və çəmən-çöllər respublikamızda çox mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malikdirlər. Yüksək dağlıq ərazilərin çəmən və çəmən-çöllərindən alp qurşağında yay otlaqları kimi istifadə olunur; subalp qurşağında isə çəmən və çəmən çöllər otlaq kimi istifadə olunmaqla yanaşı, burada yüksək məhsuldarlığı və keyfiyyəti ilə seçilən biçənək sahələri də mövcuddur. Respublikanın düzən otlaqları da yem sahəsi kimi istifadə olunur. Çəmən bitkiləri arasında çoxlu faydalı bitkilərə (yem, dərman, texniki, nektarlı, boyaq və s.) rast gəlmək mümkündür.

IV. Bataqlı çəmənlər və çəmənli bataqlıqlar. Bitkilyin bu tipi Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Onlar lokal ləkələr şəklində bataqlaşmış çökəkliklərdə və təbii su hövzələri ətrafında təsadüf olunur. Çəmən-bataqlıqlar Kür-Araz ovalığında, Xəzər sahili boyunca (Lənkəran ovalığı) və qərb düzən rayonlarında yayılmışdır. Onların az təsadüf olunduğu yerlər Respublikanın dağlıq əraziləridir.

V. Kserofit seyrək meşəliyi və ya arid seyrək meşəliyi, Zaqafqaziyanın cənubunda və şərqində isti quraq iqlim şəraitində formalaşmış xüsusi və özünəməxsus ağac və kollardan ibarət olan bitki qruplaşmasıdır.

Azərbaycanın iri fıstıq-seyrək meşəliyi Bozdağ təpəliyində, Bozqır yaylanın hüdudları daxilində, Böyük Qafqazın cənub

yamaclarının ətəklərində yayılmışdır. Bundan başqa fıstıq seyrək meşəliyi ləkələr şəklində, orta dağlıq qurşaqda, məsələn, Qarabağda (Laçın rayonu), Böyük Qafqazın şimal-şərq yama-cında (Dəvəçi) və respublikanın cənub rayonlarında müşahidə edilir.

VI. Dağ-kserofit bitkiliyi. Bitkiliyin bu tipi Naxçıvan MR, xüsusən də dağlıq qurşaqda geniş yayılmışdır. Bundan başqa, bu tipdən olan bitkilər Diabar (Zuvand) çökəkliyində tez-tez müşahidə olunur. Dağ-kserofit bitkilərə Qobustanda, Bozqır yaylada və Qarabağın cənubunda da ləkələr şəklində rast gəlmək mümkündür.

Naxçıvan MR bitkilərinin kseromorfluğu bütün yüksəklik qurşaqlarında – Araz boyunda, aşağı və orta dağlıq qurşaqda, az da olsa yüksək dağlıq ərazilərdə özünü göstərir. Naxçıvanın dağ kserofitləri yağıntıların az olduğu (200-400 mm-ə qədər), lakin yüksəkliyə görə artdığı, yayı isti və quru, qışı soyuq (qar örtüyü demək olar ki, yoxdur), kəskin kontinental iqlim şəraitində (maksimum temperatur avqustda 42⁰, minimal fevralda- 30⁰) formalaşmışdır. Dağ kserofitləri ilə örtülmüş yamacların səthi qayalıqlar, daş yığınları, dərin dərələr, yarpaqlar, dik ətəkləri isə quru prolüvial-delüvial vadilərlə səciyyələnir. Bitki örtüyündən məhrum olmuş və ya primitiv skletli torpaqlarla örtülmüş quru daşlı yamaclarda dağ kserofitlərinin açıq fitosenozları formalaşır. Lakin yüksəklik artdıqca, torpaq qatının qalın olduğu yamaclarda bu fitosenozlar tədricən mürəkkəbləşirlər.

Belə bir mühakimə də yeritmək mümkündür ki, hazırda dağ kserofit bitkiləri ilə örtülmüş ərazilərin böyük hissəsi uzaq keçmişdə meşələr və arid seyrək meşəliyi ilə örtülübmüş.

VII. Bozqırlar. Hazırda xam bozqır (çöl) bitkiləri təbii halda Azərbaycanın çox kiçik ərazilərində qalmışdır. Lakin əkinçilikdən əvvəlki vaxtlarda bozqırlar respublika ərazisində xeyli geniş yayılmışdı. Çöl bitkilərinin iri massivləri Böyük Qafqazın şərq qurtaracağının aşağı və orta dağlıq qurşağında (Şamaxı-Altıağac), Bozqır yaylada, cənub rayonlarında (Füzuli) və Talışın şimal qurtaracağında mövcud olmuşdur. Adı çəkilən massivlərdə xam bozqırların böyük hissəsi şumlanmış və hazırda dəmyə əkinçiliyində (taxıl, üzüm və s.) istifadə olunur. Çöl

(bozqır) bitkiləri bu massivlərdə yalnız adalar, fraqmentlər şəklində qalmışdır.

VIII. Yarımsəhra və səhralar. Bitkiliyin bu tipi Azərbaycanda Xəzər- boyu ovalığında, Kürboyu zolaqda, Naxçıvanda Arazboyu vadidə, Abşeronda, ən geniş isə Kür-Araz ovalığında yayılmışdır.

Bu tipdən olan bitkilər allüvial, prolüvial və dəniz çöküntüləri ilə örtülmüş ovalıqda inkişaf etmişdir; onlar dağətəyi düzənliklərdə də tez-tez müşahidə edirlər. Kür-Araz ovalığı geoloji cəhətdən nisbətən cavan olub, dəyişkən təbii şəraitdə formalaşmışdır, bununla belə səthinin hündürlüyünə və yaşına görə ərazinin müxtəlif yerləri bir-birindən fərqlənir.

Yarımsəhra bitkilərinin yayıldığı rayonlarda süni suvarma şəraitində pambıqçılıq, taxılçılıq, bostançılıq, üzümçülük və yonca yetişdirilməsi inkişaf etmiş və hazırda da genişlənməkdədir. Xəm, toxunulmamış yarımsəhra bitkiləri altındakı torpaqlar qış otlaqları kimi istifadə olunur. Lakin suvarma əkinçiliyinin inkişafı ilə əlaqədar bu ərazilərin sahəsi ildən-ilə azalır. Yemçilik baxımından dəyərli yarımsəhra bitkilər şorlaşmamış və ya zəif şorlaşmış torpaqlar üzərində formalaşmış efemerli assosiasiyalardır. Onların məhsuldarlığı illər üzrə 8-9 s/ha arasında tərəddüd edir ki, bunun da 5-6 s/ha yeyilən hissəni təşkil edir. Təmiz efemer fitosenozların məhsuldarlığı iqlim şəraitindən asılı olaraq illər üzrə çox böyük hədlər (0,51 sha-dan 25 s/ha və hətta daha çox) daxilində dəyişir. Əlverişli məhsuldar illərdə yovşanlı-efemerli yarımsəhralar biçənək kimi istifadə olunur.

Qeyd edildiyi kimi, Kür-Araz ovalığında süni süvarma şəraitində pambıq, qarğıdalı, üzüm, bostan və bağ bitkiləri, Abşeron yarımadasında zəfəran, xna, basma, zeytun, üzüm, əncir, Talışda sarı torpaqlarda yarımürütubətli subtropiklərdə çay, dəfnə, feyxoa, düyü, üzüm, sitrus, tərəvəz-bağça bitkiləri və s. yetişdirilir.

Bütün nəzərdən keçirilən bitki tipləri bu və ya digər torpaq tipi və yarımtiplərinə uyğun gəldiyinə görə xüsusi torpaq-bitki birliklərindən danışmaq mümkündür. Lakin bu cür asılılığın tamamilə olmasından danışmaq düzgün olmazdı. Biz bəzi bitki tiplərinin zaman daxilində bir-birini əvəz etdiyinin, yəni

təkamülünün şahidi oluruq (məsələn, dağ meşələrinin dağ-kserofit assosiasiyalarla əvəz edilməsi). Ona görə, də torpaqların genetik cəhətdən öyrənilməsi zamanı, təkcə müasir bitki örtüyünün bilinməsi kifayət etmir, eyni zamanda bitki örtüyünün tarixi vəziyyəti haqqında məlumatın olması tələb olunur.

Azərbaycan şəraitində əkinçiliyin qədim tarixini nəzərə alsaq, təbii torpaq örtüyünə mədəni bitkilərin də böyük təsiri vardır. Bu amilə qədimdən mənimsənilmiş kənd təsərrüfatı sahələrinin öyrənilməsi və xəritələşdirilməsi zamanı xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bütövlükdə Azərbaycan şəraitində, V.R.Volobuyev (1962, 1963, 1972), Q.Ş.Məmmədov, S.Z.Məmmədova (1993) və başqa tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, istər təbii, istərsə də mədəni bitkilər torpağın çox vacib ekoloji amili kimi çıxış edir.

6. Antropogen amillərin torpaq və onun münbitliyinə təsiri

Antropogen amillər, ətraf mühitə (torpaq, bitki, heyvanat və s.) təsir göstərən insan fəaliyyətinin müxtəlif formalarını birləşdirir. Antropogen amil təbiətə bilavasitə (bitki örtüyünü və heyvanları, o cümlədən pedofaunanı məhv etmək, su hövzələrini zəhərləmək, yeni növlərin təbiətə buraxılması və s.) və dolayısı ilə, əsasən isə, landşaftı dəyişməklə (meşələrin qırılması, çöllərin şumlanması; bataqlıqların qurudulması, suvarma və s.) təsir göstərə bilər. Sonuncu təsir forması çoxlu sayda canlı orqanizmin növlərini, torpaq, su və hava hövzələrini əhatə etməklə daha güclü imkanlara malikdir. Antropogen amil son yüzillikdə daha çox güclənmiş və onun əhəmiyyəti hazırda da artmaqda davam edir.

Antropogen relyef – insanın fəaliyyəti ilə yaradılmış və dəyişdirilmiş relyefdir. D.L.Armanda (1960, 1983) görə antropogen relyef formaları ilk dəfə, ovçu qəbilələr ov quyuları, mağaralar və s. qazarkən formalaşmağa başlamışdır. Heyvandarlıq təsərrüfatının yaranması ilə eroziya ocaqları yaranmış və qumların hərəkəti baş vermişdir. Əkinçiliyin inkişafı ilə antropogen amilin yayılması daha da inkişaf edir. Qeyd edək ki, müasir elmdə

kortəbii və şüurlu şəkildə yaradılmış antropogen relyef formaları fərqləndirilir. Birincinin elementləri kənd və meşə təsərrüfatının, dağ-mədən işlərinin, tikinti, yolların çəkilməsinin düzgün aparılmaması nəticəsində yaranır. Bura yarpaqlar, gətirmə konusları, hərəkətli qumlar və s. daxildir. Bu relyef formalarının inkişafı ərazinin görkəmini kökündən dəyişir, onun su rejimini pisləşdirir, məhsuldarlığı aşağı salır. Relyefin şüurlu şəkildə dəyişdirilməsi meliorasiya (yamacların terraslaşdırılması və hamarlanması, drenaj və suvarma şəbəkəsinin tikintisi), tikinti və s. zamanı baş verir. Antropogen relyef mədəni landşaftın bir elementi kimi dərk edilməlidir. Qeyd edildiyi kimi, insanın çoxəsrlik, çoxtərəfli fəaliyyəti müasir torpaq və bitki örtüyündə dərin izlər buraxmışdır. İlkən təbii landşaftlar bir çox hallarda törəmə landşaftlarla əvəz olunmuş və ya mədəni bitkilərin landşaftına, aqrolandşafta çevrilmişdir. Qeyd edək ki, əkinaltı torpaqlar öz təbiətinə görə, ilkin xam torpaqlara məxsus xassələrinin bir hissəsini özündə saxlamaqla, insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri altında yeni xassələr əldə edir. Son əsrdə Azərbaycanda dağ meşələrinin nizamsız şəkildə qırılması torpaqların eroziyasına, yamaclarda yarpaqların inkişafına, sel axınlarına, sürüşmələrə, ərazinin aridləşməsinə, dağ çaylarının qurumasına və nəticədə qiymətli bitkilər altındakı sahələrin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Yay və qış otlaqlarında sistemsiz otarma səbəbindən bitki örtüyünün dəyişməsi, faydalı yem bitkilərinin yoxa çıxması, qrup strukturlarının pozulması, zərərli, tikanlı, yeyilməyən alaq otlarının geniş yayılması ilə nəticələnmişdir. Yüksək dağlıq ərazilərdə tək bitki deyil, torpaq örtüyünün də məhv olması sel prosesləri üçün aşınma materiallarının toplanmasına səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar ətraf mühitdən səmərəli istifadə, onun mühafizəsi və yaxşılaşdırılmasının elmi əsaslarının hazırlanması müasir dövrün aktual elmi və praktiki problemlərindəndir. Cəmiyyət və təbiət arasında münasibətlərin optimallaşdırılması möhkəm elmi nəzəriyyələr əsasında həyata keçirilməlidir. Belə bir nəzəriyyənin işlənməsində ekoloji istiqamətdə olan elmlər, xüsusən də torpaq-şünaslıq əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

V.K.Pestryakovun (1977) göstərdiyi kimi, torpaqəmələgəlmənin ekoloji amili kimi insanın təsərrüfat fəaliyyətini iki

müstəqil təsir qrupuna bölmək mümkündür: 1) bilavasitə torpaq kütləsinə təsir göstərən, onun xassələrini dəyişən və 2) dolayısılə təsir göstərən.

Müəllifin fikri ilə razılaşaraq bizim tərəfimizdən bilavasitə təsir göstərən amillər dörd müstəqil yarımqrupa bölünmüşdür: 1) fiziki-mexaniki (əkin qatının yaradılması və dərinləşdirilməsi); 2) meliorativ (torpağın qurudulması, suvarılması, əhənglənməsi, gipslənməsi); 3) kimyəvi (torpağa üzvi və mineral gübrələrin, kimyəvi preparatların verilməsi); 4) bioloji (əkin dövrüyyəsində bitkilərdən və bakterioloji gübrələrdən istifadə). Dolayı təsire torpağın mexaniki (daşların səthdən yığılması, kolların çevrilməsi, səthin hamarlanması) cəhətdən yaxşılaşdırılması aid edilir.

Torpaqların məhsuldarlığının artırılmasının çox vacib şərti gübrələrin geniş tətbiqidir. Belə ki, məsələn, qeyri-qaratorpaq zonada bir kiloqram gübrə (qida maddələrinin tərkibinin 100% hesabı ilə) taxılın məhsuldarlığına 5,0 kq, meşə-çöldə – 4,9 kq, çöldə – 4,0 və quru çöldə – 3,3 kq/ha artım verir.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı bitkiləri altında gübrələrin tətbiqi 70-80-ci illərdə artım istiqamətində olmuşdur. Məsələn, 1979-cu ildə mineral gübrələrin orta miqdarı 1560 min ton., 1980-ci ildə 1700 min ton., üzvi gübrələrin torpağa verilmiş miqdarı isə 1979-cu ildə 1274 min ton., 1980-ci ildə 1300 min ton olmuşdur. Lakin 80-ci illərin ikinci yarısından etibarən bu göstəricilərin tədricən azalması müşahidə edilmişdir. Deyilənlərdən məlum olur ki, müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri altında torpaqlardan istifadə və onların məhsuldarlığının artırılması antropogen amillərin uçota alınması ilə sıx əlaqədardır. Bu amillərin torpağın münbitliyinə və bonitet balına təsirinin öyrənilməsi ilə İ.D.Davlyatşin (1977), R.İ.Lunyova, L.İ.Ryabinina (1979), Q.Ş.Məmmədov (1980, 1997) və b. tədqiqatçılar məşğul olmuşlar. Antropogen amillərin torpağın bonitet balına və kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığına təsirinin təşhix əmsalları vasitəsi ilə nəzərə alınması Q.Ş.Məmmədov (1980) tərəfindən işlənmişdir.

Antropogen amillərdən danışarkən eroziya proseslərini nəzərə almamaq mümkün deyildir. Əslində eroziya təbii proses olsa da, Azərbaycan şəraitində onun coğrafi yayılması və intensivliyi insanın təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri altında formalaşmışdır.

Respublikanın ümumi sahəsinin 3144,6 min hektarı və ya 36,4%-i müxtəlif dərəcədə eroziyaya məruz qalmışdır, bunlardan 14,1%-i zəif, 10,7%-i orta və 11,6%-i güclü dərəcədədir.

Eroziya proseslərinə insanın təsərrüfat fəaliyyətinin, xüsusən də suvarma, meşələrin qırılması, otarma, becərmənin təsiri böyükdür. Ona görə də torpaqların bonitirovkası zamanı torpaqların eroziya dərəcəsinin və eroziyaya antropogen amillərin təsirinin nəzərə alınması vacibdir.

Bütün deyilənlər bizə insan fəaliyyətinin torpaqəmələgəlmə prosesinin güclü ekoloji amilinə çevrilməsindən xəbər verir. Yalnız bu təsiri hərtərəfli öyrənməklə torpaqların istehsal qabiliyyətinin, bitkilərin məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, eyni zamanda torpağın bioloji funksiyasının bərpasına nail olmaq mümkündür.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN TORPAQ ÖRTÜYÜ STRUKTURUNUN VƏ TƏRKİBİNİN BİOEKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycanın torpaq örtüyü özünün mürəkkəb quruluşu ilə seçilir. Tropik meşələri və savannaları çıxmaqla planetin bir çox landşaft və iqlim tipləri respublika ərazisində müşahidə edilir. Respublika torpaqları özünün coğrafi paylanmasına görə ərazinin yüksəkliyinin dəyişməsi ilə əlaqədar şaquli zonallıq qanunauyğunluğuna tabedir. Torpaq örtüyünün formalaşmasına həlledici təsir göstərən iqlim və bitki örtüyündəki fərqlər də onunla əlaqədardır. Hər bir zona daxilində, genetik birləşməsi mikro-iqlim, bitki, relyef və torpaqəmələgətirən suxurların, yəni torpaq ekologiyasının bütün amillərinin yerli fərqlərinin təsiri ilə yaranan torpaq yarımtip, cins və növmüxtəlifliklərinin rəngarəng kompleksi ilə təmsil olunmuşdur.

Torpaq örtüyünün müxtəlif yekcins formalarının öyrənilməsini torpaq coğrafiyasının ən vacib və aktual problemlərinə aid etmək mümkündür. Bu problemin öyrənilməsi torpaqşünaslıq elminin baniləri olan V.V.Dokuçayev, N.M.Sibirtsev, S.S.Nestriyev, S.A.Zaxarov, L.İ.Prasolov, N.A.Dimo və başqaları tərəfindən başlanmışdır. Lakin müasir mərhələdə torpaq örtüyü strukturunun (TÖS) öyrənilməsində V.M.Fridland (1967, 1972, 1973, 1930), Y.M.Qodelman (1969, 1980, 1981), İ.A.Krupenikov, Y.M.Qodelman, A.M.Xolmesko (1972), Y.K.Yuodis (1967, 1963, 1972), Q.İ.Qriqoryev (1975, 1978), D.Qurtmuradov (1980) və başqalarının apardığı işləri daha dəyərli olmuşdur. Torpaq örtüyü strukturunun müxtəlifliyi (komplekslər, ləkələr, birləşmələr, variasiyalar, mozaikalar, təşətlər), mənşəyinin ümumi qanunauyğunluğu, təkamülü, strukturunun coğrafiyası və onların qiymətləndirilməsinin prinsipləri respublikamızda kifayət qədər tədqiq edilməmişdir (Volobuyev, 1963, 1972, 1978). Bizim tərəfimizdən (Q.Ş.Məmmədov, 1980, 1981, 1983, 1990, 1996, 1997) respublikamızın müxtəlif torpaq zonalarında və landşaft

komplekslərində bu məsələlər qismən öyrənilərək dəqiqləşdirilsə də, problem hələ də öz gələcək tədqiqatını gözləyir. Torpaq örtüyünün strukturu zona, yarımzona, əyalət daxilində torpaq örtüyünün qeyri-yekcinsliyidir (V.M.Fridland, 1972). Bu qeyri-yekcinsliyi yaradan amillər isə elə torpaqəmələgətirən relyef, iqlim, bitki örtüyü, heyvanat aləmi, torpaqəmələgətirən süxurlar, torpağın yaşı, tarixi və nəhayət, antropogen amillərdir. Qeyd edək ki, V.M.Fridland bunu öz tədqiqatlarında qeyd etməsə də, torpaq örtüyü strukturu anlayışı, tamamilə ekoloji anlayışdır.

Bizim fikrimizcə, torpaq örtüyü strukturunun yaranması təbii zonallıq və relyef ilə əlaqədardır. Bu məsələ V.R.Volobuyevin (1963) tədqiqatlarında öz əksini daha yaxşı tapmışdır. Onun konsepsiyasında V.M.Fridland (1972) tərəfindən elmə daxil edilmiş, "torpaq örtüyünün differensiya amilləri" anlayışının yeni izahı verilmişdir. Bu isə eyni iqlim şəraitində torpaq örtüyünün qeyri-yekcinsliyini, yəni torpaq örtüyünün strukturunu təşkil edən müxtəlif torpaqların qeyri-yekcinsliyini yaradan səbəbləri aşkara çıxarır. Bu amillər içərisində daha universal olanı, yəni nəmliyin, maddə və istiliyin paylanmasına güclü təsir göstərən relyefdir. Digər tərəfdən, torpaqəmələgətirən süxurların qeyri-yekcinsliyinin, qrunut suyunun, canlı orqanizmlərin fəaliyyətinin və bir çox başqa amillərin də torpaq örtüyü strukturunun formalaşmasında rolu böyükdür.

Y.M.Qodelman, X.İ.Leyb, A.N.Puqayev (1975) belə hesab edirlər ki, TÖS parametrləri torpaq tədqiqatlarının miqyasını, torpaq xəritələrinin tərtibi üçün götürülmüş nöqtələrin sayını, o cümlədən əvvəllər tərtib edilmiş torpaq örtüyünün şəkillərinin dəqiqlik dərəcəsini müəyyən etmək üçün obyektiv göstərici ola bilər.

Bu baxımdan Azərbaycanın torpaq örtüyünün relyef şəraitindən asılı olaraq öyrənilməsi və bununla əlaqədar olaraq onun müxtəlif forma və kateqoriyalarının ayrılması böyük maraq kəsb edir.

Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Parçalanmamış və zəif parçalanmış dalğavari və hamar alçaq düzənliklər. Bu sahələrin mütləq yüksəklikləri 200-250 m-dən artıq olmayıb, çaylararası yerlərdə nisbi yüksəkliyinin tərəddüdü 5-15 m, yamacların meyilliyi isə 2⁰-dən

artıq deyildir. Bu qrupa Salyan, Neftçala, Kürdəmir, Ağcabədi, Zərdab, Ucar, Ağdaş, Yevlax və s. rayonların ərazisi daxildir. Burada relyef əkinçilik üçün çətinlik törətmir, çünki torpaq örtüyü strukturu kifayət qədər sadə görkəmə malikdir.

2. Parçalanmış (təpəli, pilləli) düzənliklər. Bu düzənliklərin mütləq yüksəkliyi 200-500 m, nisbi yüksəkliklərin tərəddüdü 50-150 m, çaylararası və suayırıcı yamacların meyilliyi $0,5-2^{\circ}$, daha çox parçalanmış və təpəli olan sərhədlərdə isə $10-25^{\circ}$ -dir. eroziya şəbəkəsinin sıxlığı 0,5-2-3 km-dir. bu qrupa Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdaş, Ağdərə, Goranboy, Tovuz, Qazax, Şamaxı, Ağsu və başqa rayonlar daxildir. Bu ərazilərdə torpaq örtüyü strukturu nəzərə cəpacaq dərəcədə mürəkkəb olub, əkinçilikdə istifadə üçün müəyyən çətinliklər törədir. Çox hallarda eroziya əleyhinə tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur.

3. Parçalanmış dağətəyi, alçaq yayla. Bu ərazilərin mütləq yüksəkliyi 500-1000 m, nisbi yüksəkliklərin tərəddüdü 100-200-dən 400 m-ə kimi, yamaclarının meyilliyi $10-15^{\circ}$ və 25° , eroziya şəbəkəsinin sıxlığı 0,5-dən 2-3 km kimidir. Çaylar arasında sahələrdə bir kvadrat kilometrdən on kilometrə kimi olan zəif parçalanmış, meyilli ($1-5^{\circ}$) sahələr vardır. Bu qrupa Qazax, Xanlar, Qubadlı, Zəngilan, Əskəran, Oğuz, Qusar və başqa rayonların bir hissəsi daxildir.

Bu ərazilərin əkinçilikdə istifadəsi, hamar çaylararası sahələri çıxmaqla, xüsusi texniki, eroziya əleyhinə mühafizə tədbirlərinin görülməsini və yamaclarda terrasların salınmasını tələb edir.

4. Yüksək dağlıq yayla və yayla (hamarlanmış relyefi olan çətin mənimsənilən ərazilər). Mütləq yüksəkliyi 1000 m-dən 2000 m kimi dəyişir. Bura Gədəbəy, Kəlbəcər, Laçın, Qusar, Quba, Şəki, Zaqatala, Lərik, Yardımlı və başqa rayonların ərazilərinin bir hissəsi daxildir.

Nisbi yüksəklikləri 400-1200 m, yamaclarının meyilliyi çaylararası hamar sahələrdə $1-5^{\circ}$, parçalanmış vadi zonalarında 25° , bəzən isə daha çoxdur. Eroziya şəbəkəsinin sıxlığı 3-5 km, vadi zonalarında isə 0,5-0,2 km-dir.

Ərazinin əkinçilik baxımdan mənimsənilməsi onun çətin relyef şəraiti ilə əlaqədardır və əsasən yay otlaqları kimi istifadə olunur.

5. Parçalanmış dağlar və yaylalar. Qeyd edilən ərazilərin mütləq hündürlüyü 2000-3500 m və daha çox, nisbi yüksəkliklərin tərəddüdü isə 500 m-dən çoxdur, yamaqların meyilliyi 20-25°, eroziya şəbəkəsinin sıxlığı 1 km-dən azdır. Nisbətən hamar, parçalanmış sahələr lokal şəkildə müşahidə edilir. Bu qrupa Qusar, Quba, İsmayıllı, Culfa, Ordubad, Lerik, Kəlbəcər, Zaqatala və başqa rayonların ərazisi daxildir.

Geomorfoloji şərait (relyefin plastikası) əkinçiliyin inkişafına ciddi şəkildə mane olur. Bu zona əsasən yay otlaqları kimi istifadə olunur.

Qeyd edək ki, torpaq örtüyü strukturunun xəritələşdirilməsi zamanı relyefin plastikası metodundan istifadə daha çox səmərə verir (İ.N.Stepanov, 1992). Relyefin plastikası adı altında quru səthinin detal topoqrafik xəritələr və müxtəlif miqyaslı aerokosmik şəkillər əsasında müəyyənləşdirilən geomorfoloji elementləri başa düşülür.

Hələ 1948-ci ildə V.R.Volobuyev Azərbaycanın təbii-meliorativ obyektlərinin xəritələşdirilməsi zamanı relyefin plastikası metodundan istifadə etmişdir. Xəritələrin relyefin plastikasının şəkilləri əsasında tərtibi ilk dəfə 1956-1965-ci illərdə "Azərsulayihə" institutunda torpaq, bitki və qrunut suyunun 1:10000 və 1:25000 miqyasında xəritələrinin çəkilişi zamanı istifadə olunmuşdur (S.Q.Aristov, P.S.Panin, İ.N.Stepanov).

Relyefin plastikasının materialları əsasında V.R.Volobuyevin rəhbərliyi altında 1962-ci ildə "Çay gətirmə konusları üçün suvarma-meliorasiya tədbirləri sistemi" adlı monoqrafiya dərc olunmuşdur. Sonralar Kür-Araz ovalığının şorlaşmış torpaqlarının relyefin plastikası əsasında xəritələri dərc olunmuş (K.Z.Əzizov, 1981, H.H.Hüseynov, 1982, Ə.Q.Quliyev, 1984), F.D.Ayvazov (1989), H.M.Hacıyev (1990) tərəfindən dissertasiya işləri müdafiə olunmuşdur ki, müəlliflər öz tədqiqatlarında bu metodikaya müraciət etmişlər.

Yuxarıda adı çəkilən işləri nəzərə almasaq, V.R.Volobuyev tərəfindən təklif edilmiş relyefin plastikası metodu Azərbaycanda demək olar ki, unudulmuş, öz geniş tətbiqini tapmamışdır.

Lakin bu metod Rusiya EA-nın Torpaqşünaslıq və Fotosintez İnstitutunda İ.N. Stepanovun (1977, 1984, 1986) və b. rəhbərliyi altında uğurla inkişaf etdirilir. Həmin institutda bir sıra dəyərli işlər görülmüş ("Временная методика по составлению карт пластики рельефа крупного и среднего масштабов" 1984), xəritələr seriyası torpağın, onun qranulometrik tərkibinin, şorlaşmasının, litoloji-filtrasiya qabiliyyətinin, qumluqların qalınlığının, geobotaniki, qrunut sularının dərinliyinin, eroziya-deflyasiya rayonlaşdırılması, su və torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə və onların mühafizəsi (Özbəkistan, Türkmənistan, Qazağıstan, Moskva ətrafı, Azərbaycan və b. regionlar üzrə) üçün hazırlanmışdır.

Qeyd edək ki, topoqrafik xəritə əsasında yer səthinin strukturunu müəyyən etmək mümkündür. Sonuncu isə lokal səpkidə də olsa bir çox hallarda biosfer rejimlərini və onun vacib komponenti olan torpağı formalaşdırır. Ona görə də relyefin plastikası bizim tərəfdən torpaq və kənd təsərrüfatı və meşə torpaqlarının bonitet kartoqramı tərtib edilərkən topoqrafik əsas kimi götürülmüşdür. Bizim hazırkı tədqiqat işlərimizdə və indiki monoqrafiya hazırlanarkən torpaq xəritələrinin və bonitet kartoqramlarının tərtibi zamanı Azərbaycan Respublikasının 1:200000 miqyasında relyefin plastikası xəritəsindən (V.R. Volo-buyev, Q.Ş. Məmmədov, 1985) istifadə edilmişdir.

Yeni tərtib edilmiş torpaq xəritəsinin (Şəkil 1) əvvəl tərtib edilmiş xəritələrlə müqayisəsi onun çox böyük üstünlüklərə malik olduğunu göstərir. Tədqiqatlarımızda Azərbaycanın torpaq örtüyü strukturundakı bəzi qanunauyğunluqları aşkarlamağa da nail olmuşuq. Bu məsələ üzərində bir qədər ətraflı dayanaq.

V.M. Fridland (1969) torpaq örtüyü strukturunu iki qrup göstəricilərlə səciyyələndirir: 1) strukturu təşkil edən komponentlərin, o cümlədən onların hər bir komponentinin xassəsini və onların kontrastlığını müəyyən edən təsnifat vəziyyətinin təsviri; 2) komponentlərin həcmi, formasını, parçalanma dərəcəsini, sərhədlərinin xarakterini və strukturunu əmələ gətirən elementlərlə torpaq areallarının məkan nisbəti.

Torpaq örtüyünün kontrastlıq dərəcəsinə torpaq örtüyü strukturunun çox vacib hissəsi kimi baxılmalıdır; əslində onun çox kiçik ölçülərində strukturun qeyri-yekcinsliyini yekcins

hesab etmək mümkündür, belə ki, göstərilən halda torpaq örtüyünün rəngarəngliyi ilə bağlı təsərrüfat çətinlikləri azaldır.

Torpaq örtüyünün rəngarəngliyi ərazinin geomorfoloqiyasından da asılıdır (Y.K.Yodis, 1967). Mil düzənliyində bir qədər yekcins torpaq örtüyü Orconikidze adına kanal və Qarqarçay boyunca müşahidə edilir. Nisbətən rəngarəng torpaq örtüyü təpəli relyef şəraitində, xüsusən də Ağdaş və Füzuli rayonları ərazisində qeydə alınmışdır.

Torpaq örtüyünün rəngarəngliyi onun tərkibi ilə əlaqədardır. Torpaqlar qranulometrik, şorlaşma, şorakətləşmə, eroziya, mədəniləşmə səviyyəsinə və s. görə nə qədər müxtəlif olarsa, həmin ərazinin torpaq örtüyü bir o qədər rəngarəng olacaqdır. Məsələn, Dağlıq Qarabağın Böyük Haramı düzündə 9080 hektar ərazidə 9 torpaq konturu ayrıldığı halda, Beyləqan rayonunun "Çaylaxh" sahəsində 2717 hektar sahədə 9 torpaq növmüxtəlifliyi müəyyən edilmişdir.

Çoxillik torpaq və bonitirovka, o cümlədən iri miqyaslı tədqiqatlar nəticəsində Mil düzünün torpaq örtüyü rəngarəngliyinə görə bizim tərəfdən (Q.Ş.Məmmədov, 1980) aşağıdakı qruplara bölünmüşdür:

1. Çox rəngarəng – 1:100000 miqyaslı xəritədə torpaq növmüxtəlifliyinin konturunun orta ölçüsü – 3 hektar

2. Rəngarəng – 3-10 hektar

3. Az rəngarəng – 10-30 hektar

4. Yekcins – 30-100 hektar

5. Çox yekcins – 100 hektar

Y.K.Yoodis (1967) belə hesab edir ki, torpaq örtüyü strukturunu səciyyələndirən ikinci çox vacib göstərici – onun kontrastlılığıdır. Yaxşı məlumdur ki, bu xassələrin torpaqdan istifadənin xarakterindən asılı olaraq əhəmiyyəti eyni deyildir.

Y.M.Qodelman (1981) Moldova şəraiti üçün torpağın genetik sırasına, qranulometrik tərkibinə, yuyulmasına, avtohidromorfluğuna, şorlaşmanın dərəcə və tipinə, torpağın qalınlığına, mədəniliyinə görə kontrastlılığını təklif edir.

Y.M.Qodelmanın (1981) təklif etdiyi bu model ilə razılaşaraq, Azərbaycanın bioekoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla torpağın xassələrinin üç qrupu üçün öz modelimizi (Cədvəl 2) təklif etmişik: 1) onların genetik və təsnifat mənsubiyyəti; 2) qranulometrik tərkibi; 3) torpağın yuyulma və gətirilmə dərəcəsi.

Kontrastlılığı müəyyən etmək üçün adı çəkilən üç parametrlə zonal torpaqların əsas müxtəlifliyini əhatə etsə də, bu müxtəlifliyi tam əhatə edə bilmir. Ona görə də bizim tərəfdən M.P.Babayevin (1982) məlumatları əsasında torpağın avtohidromorfluğuna, şorlaşma dərəcəsinə və tipinə görə kontrastlılığı müəyyən etmək üçün sıra təklif olunmuşdur (Cədvəl 3-4). Burada təkcə quru qalıq deyil, o cümlədən şorlaşmanın tipi də nəzərə alınmışdır. Ayrı-ayrı torpaq zonaları üçün torpaq örtüyü strukturunun formalaşmasında şorakətləşmə dərəcəsi də böyük rol oynayır (Cədvəl 5) ki, bunu da torpaqların qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə almaq lazımdır.

Məlumdur ki, torpağın qalınlığı onun səciyyəsi zamanı böyük rol oynayır. Cədvəl 6-da torpağın qalınlığına görə sırası verilmişdir. Qalınlığına görə kontrastlıq sırasındakı torpaqlar dörd qrupa bölünür. Nəzərə alsaq ki, müxtəlif genetik tiplərin profilinin faktiki qalınlığı müxtəlifdir, buna diqqət edilməlidir.

Torpağın qranulometrik tərkibinə və yuyulma-gətirilmə dərəcəsinə görə
kontrastlığının müəyyən edilməsi

Genetik sıra	Kontrastlıq, %		Qranulo- metrik tərkibinə görə sıra	Kontrastlıq, %		Torpağın yuyulma və gətirilmə kateqoriya sırasına görə	Kontrastlıq %	
	2	3		4	5		6	7
1								
Dağ-çəmən	0	89	Gilli		0	Gətirilmə	0	8
Qonur dağ-meşə	12	87	Ağır gillicəli		25	Yuyulmamış	20	113
Qəhvəyi dağ-meşə	24	85	---			Zəif yuyulmuş	40	80
Dağ qaratorpaq	37	100	Orta gillicəli		50	Orta yuyulmuş	60	50
Sarı	61	94	---		---	Şiddətli yuyulmuş	80	25
Şabalıdı	49	80	Yüngül gillicəli		75	Çox şiddətli yuyulmuş	100	15
Boz və boz-qonur	73	66	Qumsal		100		---	---
Şorakətlər	100	10	---					

Son illər respublikamızın Kür-Araz ovalığında yerləşmiş torpaqların mədəniləşdirilməsi sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Bu baxımdan torpaq örtüyü qiymətləndirilərkən torpaq örtüyünün mədəniləşməsinə görə kontrastlığının müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir (Cədvəl 7). Bundan ötrü M.P.Babayevin (1982) torpaqların mədəniliyinə görə təsnifat kateqoriyasından istifadə olunmuşdur.

Yatma şəraitinə, torpaqəmələgəlmə prosesinin xarakterinə, torpağın özünün inkişaf dərəcəsinə görə Kür çayının orta axarının subasar-çəmən torpaqları V.Q.Həsənov (1978) tərəfindən dörd yarım tipə bölünür (Cədvəl 8). Bu təsnifat əsasında bizim tərəfdən bu torpaqların kontrastlığı müəyyən edilmişdir.

Yatma şəraitinə, torpaqəmələgəlmə prosesinin xarakterinə, torpağın özünün inkişaf dərəcəsinə görə Kür çayının orta axarının subasar çəmən torpaqları V.Q.Həsənov (1978) tərəfindən dörd yarım tipə bölünür (Cədvəl 8). Bu təsnifat əsasında bizim tərəfdən allüvial torpaqların kontrastlığı müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 3

Torpağın avtohidromorfluq sırasına görə torpaq örtüyünün kontrastlığının müəyyən edilməsi.

Torpağın kateqoriyası	Qrunt suyunun səviyyəsi, m	Kontrastlıq, %
Avtomorf torpaqlar	---	0
İrriqasion-avtomorf	6	25
İrriqasion-hidromorf	2-4	75
İrriqasion-izafi rütubətləşmiş	1,25	100

Cədvəl 4

**Torpağın şorlaşma dərəcəsinə və tipinin sırasına görə
kontrastlığının müəyyən edilməsi.**

Volobuyevə görə şorlaşma dərəcəsi	Şorlaşma tipi	Kontrastlıq, %	
		Y.L.Qodel- mana görə	Torpağın bonitet balına görə
Şorlaşmamış <0,25	-	0	100
Zəif şorlaşmış 0,25-0,59	Sulfatlı xlorlu-sulfatlı	7 21	77
Orta şorlaşmış 0,50-1,00	Sulfatlı xlorlu-sulfatlı sulfatlı-xlorlu	28 35 42	53
Şiddətli şorlaşmış 1,00-2,00	Sulfatlı xlorlu-sulfatlı sulfatlı-xlorlu	49 56 63	15
Çox şiddətli şorlaşmış 2,00-3,00	Sulfatlı xlorlu-sulfatlı sulfatlı-xlorlu	70 77 84	10
Şoranlar >3,00	Sulfatlı xlorlu-sulfatlı sulfatlı-xlorlu	91 95 100	10

Cədvəl 5

**Torpağın şorakətlilik dərəcəsinə görə kontrastlığının müəyyən
edilməsi.**

Şorakətləşmə dərəcəsi	Kontrastlıq, %	
	Y.L.Qodelmana görə	Torpağın bonitet balına görə
Şorakətləşmiş	0	100
Zəif şorakətləşmiş	33	90
Orta şorakətləşmiş	66	75
Şiddətli şorakətləşmiş	100	50

**Torpaq profilinin qalınlığına görə
kontrastlığının müəyyən edilməsi.**

Qalınlığma görə torpağın kateqoriyası	Torpaq profilinin qalınlığı, sm	Kontrastlıq, %	
		Y.M.Qodelmana görə	Torpağın bonitet balına görə
Yuxa	<40	0	60
Orta qalınlıqlı	41-80	33	80
Qalın	80-120	66	100
Çox qalın	>120	100	120

**Torpağın mədəniləşməsinə görə torpaq örtüyünün
kontrastlığının müəyyən edilməsi.**

Torpağın mədəniləşdirilməsi kateqoriyası	Qalınlıq, sm	Kontrastlıq, %	
		Y.M.Qodelmana görə	Torpağın bonitet balına görə
Mədəniləşməmiş	---	0	100
Zəif mədəniləşmiş	35-45	33	101
Orta mədəniləşmiş	45-55	66	142
Yüksək mədəniləşmiş	55-65	100	183

**Subasar torpaqəmələgəlmə prosesinə görə torpaq örtüyünün
kontrastlığının müəyyən edilməsi.**

Torpaqəmələgəlməsi	Kontrastlıq, %
Laylı-ibtidai subasar çəmən	0
Laylı subasar çəmən	33
Subasar çəmən	66
Suvarılan subasar çəmən	100

Beləliklə, torpaq-qiymətləndirmə və torpaq-ekoloji tədqiqatlar zamanı relyefin plastikasını nəzərə almaqla torpaq örtüyünün rəngarəngliyinin və kompleksliyinin təyin edilməsinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Belə ki, bunsuz torpaq ehtiyatlarının qorunmasını və onlardan səmərəli istifadə məsələlərini həyata keçirmək müəyyən çətinliklərlə bağlıdır.

Torpaq örtüyünün strukturunu öyrənmək və təsnif etmək üçün torpaq kontrastlığı şkalası sisteminə böyük əhəmiyyət verməklə yanaşı, biz bu şkalaların məlum qeyri-mükəmməlliyini, daha doğrusu mexaniki xarakterdə olmasını da nəzərə almalıyıq. Bu qeyri-mükəmməllik ondan ibarətdir ki, kontrastlığın hər sırasında qonşu komponentlər arasında bərabər məsafə ayrılmışdır: məsələn, gilli torpağın ağır gillicəlidən 25 % fərqlənməsi sonuncunun orta gillicəlidən 25% fərqlənməsinə gətirib çıxardır və s. Bu, digər şkalalara da aiddir, daha doğrusu hər yerdə cəbri yekcinslik və subyektivizm mövcuddur. Bunu dərk edib kontrastlıq şkalalarını təkmilləşdirmək, onların ola bilsin ki, qurulma prinsipləri üzərində işləmək lazımdır. Çünki nəzərə almaq lazımdır ki, torpağın təkcə kənd təsərrüfatı dəyəri və bonitirovka qiyməti deyil, onun bir sıra ekoloji funksiyaları (energetik, hidroloji, atmosfer, geokimya və s.) və biosferin vacib elementi kimi əhəmiyyəti vardır. Lakin bu səviyyədə problemin həlli üçün geniş və rəngarəng faktiki materialların toplanması tələb olunur.

Qeyd edildiyi kimi, torpaq örtüyünün kontrastlığını təyin etmək üçün göstərilən yanaşma üsulu həqiqəti tam əks etdirmir, belə ki, kontrastlıq torpağın göstərilən xassələrinin kəmiyyət kateqoriyasından asılıdır. Torpağın ayrı-ayrı xassə və əlamətlərinə görə torpaq örtüyünün kontrastlığının təyini zamanı həqiqəti əks etdirmək üçün bonitirovka məlumatlarına əsaslanmaq da vacibdir. Çünki bu rəqəmlər arxasında obyektiv meyarlar durur. Bu yanaşmaların əyaniliyi üçün torpağın ayrı-ayrı xassə və əlamətlərinin kontrastlığı cədvəllərdə (Cədvəl 2-8) göstərilmişdir.

Azərbaycanın torpaq örtüyü müxtəlif məqsədlər üçün V.R.Volobuyev (1953, 1974), K.A.Ələkbərov (1961), H.Ə.Əliyev (1962), M.E.Salayev (1966, 1991), M.R.Abdullayev (1975), X.M.Mustafayev (1975), Ş.K.Həsənov (1969, 1978),

R.H.Məmmədov (1970, 1989), F.Ə.Hacıyev (1974), M.R.Babayev (1980), İ.Ş.İsgəndərov (1987), B.İ.Həsənov (1983), B.Q.Həsənov (1978), B.A.Cəfərov (1963), A.R.Kərimov (1989), İ.A.Ağayev (1990), Q.Z.Əzizov (1981), Q.Ş.Məmmədov (1985, 1986, 1992, 1993, 1998, 2000) tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatlar nəticəsində respublika ərazisində dağ-çəmən, qonur dağ-meşə, qəhvəyi dağ-meşə, dağ qaratorpaq, şabahdı, sarı, boz və boz-qonur, çəmən və şorakətvari torpaqlar kompleksi ayrılmışdır (Cədvəl 9). Onların morfoloji, bioekoloji xüsusiyyətlərini və kənd təsərrüfatı təyinatını qısa şəkildə nəzərdən keçirək.

1.Dağ-çəmən torpaqları

Bu tip torpaqlar Böyük və Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq zonasının 1800-3000 m yüksəkliyində müşahidə edilir. Ümumi sahəsi 559,3 min ha (6,5%) olub, yüksək dağlıq alp və subalp çəmənləri, taxıllı-otmüxtəlifliyi altında formalaşmışdır. Qısa vegetasiya müddətində bu bitkilər güclü kök sistemi yaradaraq tünd rəngli sıx çim qatının yaranmasını, dağ-çəmən torpaqların üst qatlarının sabitliyini təmin edir.

Lakin bu torpaqlar bütöv, tam örtük yaratmırlar, çox vaxt skeleti və primitiv profili ilə seçilir ki, bu da onların sıx ana suxurlar üzərində formalaşması ilə əlaqədardır. Dağ-çəmən torpaqların yuxarı horizontları az skeletlidir, halbuki dərinə getdikcə skeletlik tədricən artır.

Nisbi aşağı temperatur (orta illik temperatur 5°C) və çoxlu miqdarda atmosfer yağıntılarının düşməsi nəticəsində bitkilərin kök sisteminin kütləsi və qalıqları yarımparçalanmış şəkildə toplanır.

Dağ-çəmən torpaqları humusun yüksək miqdarı (10%-dən çox) və dərinliyə getdikcə onun kəskin şəkildə azalması, mübadilə həcmnin (100 qr mütləq quru torpaqda 45-60 m.ekv.) və turş reaksiyanın yüksək olması ilə səciyyələnir.

Dağ-çəmən torpaqları tipinə torflu dağ-çəmən, çimli dağ-çəmən (subalp) və qaratorpağabənzər dağ-çəmən (çəmən-meşə)

torpaqlar aid edilir ki, bu torpaqlar da yüksəkdə yerləşmiş və yaşca cavan olan torflu dağ-çəmən torpaqlardan başlayaraq, aşağıya doğru bir-birlərini əvəz edirlər.

Dağ-çəmən torpaqlarının torpaq örtüyünün strukturu Böyük və Kiçik Qafqazın, Dağlıq Talışın, Naxçıvanın bir sıra rayonlarında torflu dağ-çəmən (alp); çimli dağ-çəmən (subalp) və qaratorpağabənzər dağ-çəmən (çəmən-meşə), yuyulmuş qonur dağ-meşə torpaqlarının, relyefin eroziya formalarının bu torpaqlarla müxtəlif şəkildə birləşmələrindən ibarətdir.

Dağ-çəmən torpaqları yüksək məhsuldarlıqlı yay otlaqları, biçəneklər, qismən isə köküyumru bitkilər altında istifadə olunur. Ona görə də bu torpaqların qiymətləndirilməsi zamanı kriteriyalar seçilərkən bu cəhət mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu torpaqların ekoloji əhəmiyyəti onlardan kənd təsərrüfatında istifadə ilə bitmir, onlar dağ ərazilərinin hidroloji rejiminin formalaşmasında və onların vəhdətində mühüm rol oynayır. Ona görə də bu torpaqların şumlanması kəskin şəkildə məhdudlaşdırılmalıdır.

2. Qonur dağ-meşə torpaqları

Bu torpaqlar Böyük və Kiçik Qafqazın meşə zonasının 900-1200 m yüksəklikləri arasında yayılmışdır və ümumi sahəsi 416,5 min ha (4,8%) olan ərazini əhatə edir. Bitki örtüyü enliyarpaqlı vələs, fıstıq meşələrindən ibarət olub, bəzi yerlərdə qırılaq kənd təsərrüfatı bitkiləri altında istifadə olunur. Yağıntılardan illik miqdarı 500-1000 mm və orta illik temperatur (8-10°C) olub müxtəlif rayonlarda kəskin tərəddüdə malikdir ki, bu da torpaqların müxtəlifliyini şərtləndirir.

Qonur dağ-meşə torpaqları yekcins profilə malikdir; onlar üçün humusun yüksək (5-8%) miqdarı yuxarıdan aşağıya doğru azalır, udulmuş əsasların cəmi yüksək (28-40 m.ekv/100 q. torpaqda), torpaq reaksiyası turşdur (pH 6,0-6,7). Bu torpaqlar bəzi sətəhdən başlayaraq skeletli olur. Qonur dağ-meşə torpaqlarına yuyulmuş dağ-meşə və meşə altından çıxmış qonur torpaqlar da aid edilir.

Qonur dağ-meşə torpaqlarının torpaq örtüyü strukturu, onun dağ-çəmən və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları arasında aralıq mövqe tutması ilə şərtlənir. Ona görə də Böyük və Kiçik Qafqazın bir sıra vilayətlərində torpaq örtüyü strukturu qonur dağ-meşə torpaqları, dağ-çəmən torpaqları, yuyulmuş qəhvəyi və çəmən-qəhvəyi torpaq birləşmələrindən ibarətdir. Bu zaman qəhvəyi torpaqların arealı qonur dağ-meşə torpaqları müxtəlif dərəcəli tipiklik, yuyulma, karbonatlılıq, bozqırlaşma və qalınlıq xüsusiyyətlərini əks etdirən ləkələrdən ibarətdir.

Relyefin erozion formalarının üstünlük təşkil etdiyi ərazilərdə torpaq örtüyü strukturu əvvəlki zonada olduğu kimi, eroziyaya uğramış torpaqların yargan-dərə kompleksi ilə birləşmə əmələ gətirir. Respublikanın meşə fondunun böyük hissəsi qonur dağ-meşə torpaqları zonasında yerləşmişdir ki, bu ərazilər də digər zonaların qaz və hidroloji rejimlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Cədvəl 9

Azərbaycanın torpaq örtüyünün tərkibi (torpaq tipinə görə)

№	Torpaqlar	Sahə	
		Min ha	%
1	Dağ-çəmən	559,3	6,5
2	Qonur dağ-meşə	416,5	4,8
3	Qəhvəyi dağ-meşə	1212,0	14,0
4	Dağ qaratorpaq	76,2	0,9
5	Şabalıdı	2200,6	25,5
6	Sarı	157,1	1,8
7	Boz və boz-qonur	2493,2	28,9
8	Çəmən	1050,8	12,2
9	Şoranlar və b. torpaqlar	475,9	5,5
Respublika üzrə cəmi:		8641,5	100

3. Qəhvəyi dağ-meşə torpaqları

Qonur dağ-meşə torpaqları ilə müqayisədə qəhvəyi dağ-meşə torpaqları quru və mülayim isti iqlim (yağıntıların ümumi miqdarı 400 mm, orta illik temperatur 12°C) şəraitində

formalaşır. Bu torpaqlar Böyük və Kiçik Qafqazın və Lənkəran vilayətinin orta dağlıq və dağətəyi qurşağının 600-1200 m hündürlüyündə yayılmışdır. Ümumi sahəsi 1212,0 min hektardır (14%). Bu tip torpağın əmələ gəlməsi meşələrin tədricən seyrəkləşməsi, ağacları kol formasıyasının əvəz etməsi ilə bağlı olmuşdur.

Meşə örtüyünün serykləşməsi və ot bitkilərinin yaxşı inkişafı torpaqda böyük miqdarda kök kütləsinin və humusun (6% və daha çox) toplanmasına səbəb olmuşdur. Humus horizontunun strukturu qozvari və xırda dənəvərdir. Bu torpaqların qranulometrik tərkibi qonur dağ-meşə torpaqları ilə müqayisədə daha gillidir: xüsusən, "V" horizontu daha ağır qranulometrik tərkibi ilə seçilir ($<0,01$ mm 75%), pH neytrala daha yaxındır. Udulmuş əsasların içərisində (40 m.ek/100 q torpaqda) kalsium üstünlük təşkil edir. Qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarının torpaq örtüyü strukturu üçün tipik, yuyulmuş və karbonatlı, təpəli ərazilərdə və yamaclarda eroziya cinslərinin komplekslər və birləşmələr yaratması səciyyəvidir.

Bu zonanın ekoloji xüsusiyyətləri qəhvəyi torpaqların profilin morfoloji quruluşuna, mikromorfoloji xüsusiyyətlərinə, fiziki-kimyəvi xassələrinə görə rəngarəngliyini şərtləndirir ki, bu da onları aşağıdakı yarımtiplərə bölməyə imkan verir: yuyulmuş dağ-meşə, tipik qəhvəyi dağ-meşə, karbonatlı qəhvəyi dağ-meşə.

Qəhvəyi dağ-meşə torpaqları meşələr altında olub torpaq və suqoruyucu əhəmiyyətə malikdirlər. Lakin bu torpaqların bir hissəsi əkinçilikdə də istifadə olunur. Qəhvəyi dağ-meşə torpaqları xassələrinə görə yüksək potensial münbitliyi ilə səciyyələnir və onlar üzüm, bağ və taxıl bitkiləri altında uğurla mənimsənilir. Lakin qonur dağ-meşə torpaqlarında olduğu kimi, qəhvəyi dağ-meşə torpaqları da biosfer, ekoloji funksiyalarına görə mühafizə olunmalı və bərpa edilməlidir.

4. Dağ qaratorpaqlar

Dağ qaratorpaqlar orta dağlıq zonada, yəni 800-1600 m yüksəkliklərdə yayılmışdır. Ümumi sahəsi 76,2 min ha (0,9%), olub, ayrı-ayrı kiçik və böyük massivlər şəklindədir. Torpaq-

əmələgəlmə şəraiti mülayim-soyuq yarımrütubətli iqlim xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Orta illik temperatur $7-9^{\circ}\text{C}$, yağıntılar isə 500-600 mm olub, onun da çox hissəsi yazda düşür. Bitki örtüyü taxılkimilərin üstünlük təşkil etdiyi zəngin otmüxtəlifliklərindən ibarətdir. Çöl fitosenozlarının tipik nümayəndəsi olan ağotu daha tez-tez müşahidə olunur.

Çöl bitkiləri altında inkişaf edən dağ qaratorpaqlar humusun yüksək miqdarı (6-7%) ilə seçilir. Əvvəlki zonaların torpaqlarından fərqli olaraq onun profil boyu tədricən azalması səciyyəvidir. Humus qatının qalınlığı 60-120 sm-dir. Uduşmuş əsasların tərkibində kalsium (60-90%), maqnezium (5-40%) və natrium üstünlük təşkil edir. Humusun yüksək miqdarı ilə əlaqədar torpaqda azotun miqdarı da yüksəkdir. Bu torpaqlar dənəvər strukturu, yuxarı qatlarda karbonatların olmaması (karbonatlı dağ qaratorpaqlardan başqa), ağır qranulometrik tərkibi (0,01 mm hissəciklərin miqdarı 70%), zəif turş və ya neytral reaksiyası ilə seçilir.

Qaratorpaqların aşağıdakı yarımtipləri ayrılır: yuyulmuş dağ qaratorpaq (atmosfer yağıntılarının nisbətən yüksək olduğu) və kipləşmiş tipik dağ qaratorpaqlar (ağır qranulometrik tərkibli).

Torpaq örtüyünün strukturunda tipik qaratorpaqların üstünlük təşkil etməsi müşahidə edilir. Bununla belə, qaratorpaqlar yarımzonasında tipik qaratorpaqlar karbonatlı və yuyulmuş torpaqların iştirakı ilə birləşmələr yaradır.

Zona daxilində ləkəliyi yaradan səbəblər isə dağ qaratorpaqların qalınlıq, karbonatlıq, yuyulma, daşlılıq, eroziya dərəcələrindəki fərqlər ilə əlaqədardır.

Hazırda dağ qaratorpaqları taxılçılıq, dəmyə üzümçülüüyü və tərəvəzçilikdə geniş istifadə olunur. Bu torpaqların üzvi maddələrlə zəngin olması, torpaq profilinin qalınlığı, eyni zamanda əlverişli su-fiziki xassələri bonitirovka zamanı onları 100 bal ilə qiymətləndirməyə imkan verir.

Beləliklə, Azərbaycanın dağlıq şəraitində "torpaqların şahı" olan dağ qaratorpaqlar təkcə aqronomik baxımdan deyil, ekoloji baxımdan da İ.A.Krupenikovun (1989), S.Orlovun (1990) göstərdiyi kimi, böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, qaratorpağın tərkibindəki humus maddəsi bir neçə ekoloji funksiyanı – akkumulyasiya, daşıyıcılıq (geokimyəvi axınlardakı rolu),

tənzimləyici, protektorluq (toksik maddələri özündə saxlamaq), fizioloji rolu yerinə yetirir. Ona görə də kənd təsərrüfatı istifadəsində olan dağ qaratorpaqlardakı humusun sabit balansının düzgün becərmə, üzvi gübrələrin verilməsi, əkin dövrüyyəsi vasitəsi ilə saxlanılmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

5. Sarı torpaqlar

Ümumi sahəsi 157,1 min ha (1,8 %) olan bu torpaqlar Lənkəran vilayətinin dağətəyi və ovalıq ərazilərində yayılmışdır (R.V.Kovalyov, 1966). Bu torpaqlar orta illik temperaturu $14,5^{\circ}\text{C}$ və illik yağıntılarının miqdarı 1300-1900 mm (cənubda) olan rütubətli subtropik iqlimin Aralıq dənizi tipi şəraitində formalaşır. Yağıntıların böyük miqdarı payız və qış fəsilələrində düşür.

Sarı torpaqlar şabalıdyarpaq palıd ağaclarından ibarət Girkan tipli meşələr altında formalaşır. Ərazinin böyük sahələri çay plantasiyaları altında yerləşmişdir. Zona daxilində rütubətli subtropik torpaqəmələgəlmənin iki növ müxtəlifliyi səciyyəvidir: dağ sarı və sarı podzollu.

Dağ sarı torpaqları dağətəyi qurşaqda yerləşmişdir, relyef və iqlim şəraitindən asılı olaraq müxtəlif qalınlığa malikdir. O, bir qədər yüngül qranulometrik tərkibə ($<0,01$ m kiçik hissəciklərin miqdarı təqribən 40%), malik olub pH su suspenziyası 5,4-6,2% arasında dəyişir. Mübadiləvi kalsiumun üstünlüyü (<70 -80% UƏC-dən) ilə mübadilə həcmi aşağıdır (20 m.ekv. 100q torpaqda). Əsaslar içərisində hidrogen də (3-10%) vardır. Torpağın üst qatında humusun miqdarı 6-8% çatır ki, o da profil boyu aşağıya doğru sürətlə azalır.

Zonanın düzən sahələrində düzən meşələri (və ya mənimsənilən sahələr) altında qrunut sularının yüksək olduğu şəraitdə müxtəlif dərəcəli podzolluğa malik olan sarı-podzollu torpaqlar formalaşır. Yüksək rütubətləşmə nəticəsində bu torpaqların profilində qleyləşmə əlamətləri müşahidə edilir. Sarı-podzollu torpaqların qranulometrik tərkibi ($<0,01$ mm hissəciklərin miqdarı 50-60% qədər artır) daha ağırdır, udulmuş əsaslarında kalsiumun miqdarı nisbətən az (70%), maqneziumun-

ku isə bir qədər çoxdur (30%), hidrogen isə demək olar ki, yoxdur. Yuxarı horizontda humus təqribən 5% olub dərinliyə doğru kəskin şəkildə azalır.

Torpaq örtüyünün strukturu kompleksliyi ilə səciyyələnir. Bu özünü şimal hissədə, qonur dağ meşə torpaqları ilə sərhəddə daha aydın büruzə verir. Burada sarı dağ-meşə, sarı podzollu və sarı podzollu-qleyli torpaqların əmələ gətirdiyi birləşmələri müşahidə etmək mümkündür.

Sarı dağ meşə torpaqları əsasən meşə altında istifadə olunur ki, ekoloji nöqteyi-nəzərdən bunu düzgün hesab etmək olar.

Sarı-podzollu torpaqlar çay bitkisinin inkişafı üçün əlverişli göstəricilərə malikdir: turş reaksiya və profilin karbonatlı olmaması; ovalıq relyefi şəraitində yerləşməsi və mexanizasiya işlərinin geniş miqyasda tətbiqi imkanlarının böyük olması; eroziya proseslərinin zəif inkişafı; qrunt nəmliyinin olmaması. Bu cür göstəricilərə malik olan torpaqlar çay və digər subtropik bitkiləri yetişdirməyə imkan verir. Bununla yanaşı, göstərilən torpaqlar bir sıra mənfi xassələrə də malikdir. Belə xassələrdən biri 30-40 sm-dən 100-150 sm kimi dərinlikdə yayılmış "V" kipləşmiş qatının olmasıdır ki, bu qat çox əlverişsiz fiziki xassələrə malikdir. Torpaq örtüyü qiymətləndirilərkən bu, mütləq nəzərə alınmalıdır.

Sarı-podzollu qleyli torpaqlar dağətəyi düzənliklərə və qədim terraslara bağlı olub, səthi izafi nəmliyin və ya qrunt sularının səthə yaxın olduğu şəraitdə formalaşır. Bu torpaqlar çay, qismən isə düyü və tərəvəz bitkiləri altında istifadə olunur. Ona görə də bu torpaqların qiymətləndirilməsi zamanı onların aqroekoloji tələbləri mütləq nəzərə alınmalıdır.

6. Şabalıdı torpaqlar

Bu tip torpaqlar Azərbaycan ərazisinin 2200,6 min hektar və ya 25,5% sahəsini tutur. Bu torpaqlar 200 m yüksəklikdə dağətəyi və alçaq dağlıq qurşaqlarda yayılmışdır. Bu zona üçün quru bozqırların bitki örtüyü səciyyəvidir. Şabalıdı torpaqlar öz xüsusiyyətlərinə görə (humus, karbonatların miqdarı) açıq-şabalıdı, şabalıdı və tünd şabalıdı torpaqlara bölünürlər.

Açıq şabalıdı torpaqlar nəmliyin kifayət qədər olmadığı, orta illik temperaturun (13^0) yüksək olduğu quru çöllərin yarım-səhralarla kəsişdiyi ərazilərdə yayılmışdır. Zonanın bu hissəsində yağıntılar bir qədər çox (300-500 mm) olub, orta illik temperatur $12,5^0\text{C}$ -dir. Bitki örtüyü quru çöl bitkilərindən ibarətdir. Humusun miqdarı 3-5%, torpağın reaksiyası isə zəif qələvidir.

Şabalıdı tipinə aid torpaqlarda udulmuş əsasların cəmində kalsium üstünlük (90%) təşkil edir və bu torpaqlar ağır gillicəli qranulometrik tərkibə malikdirlər. Şorakətləşmiş şabalıdı torpaqlarda mübadiləvi natrium da vardır.

Şabalıdı torpaqların torpaq örtüyünün strukturu bir qədər mürəkkəb olması, xırda konturluğu və kompleksliyinin geniş inkişaf etməsi ilə seçilir ki, bu da ərazidə şorlaşmış, şorakətləşmiş və eroziyaya uğramış torpaqların yayılması ilə əlaqədardır. Ərazidə şorlaşmış süxurların səthə yaxın yerləşməsi torpaq örtüyü strukturunun formalaşmasında onların təsirini artırır. Yamaclarda eroziyaya uğramış torpaqların da torpaq örtüyünün strukturunda iştirakı ərazi üçün səciyyəvidir. Digər əlamətdar cəhət şabalıdı, açıq şabahlı və tünd şabalıdı torpaqlarla yanaşı torpaq örtüyü strukturunun formalaşmasında çəmən-şabalıdı, çəmən şorakətli torpaqların da iştirakıdır.

Respublikanın şabalıdı torpaqları yüksək dərəcədə mənim-sənilmişdir və meyvə, pambıq, üzüm, taxıl, qış otlaları altında istifadə olunur. Bu zaman tünd şabalıdı torpaqlar dəmyə, qalan iki yarımtip isə suvarma şəraitində istifadə olunur. Şabalıdı torpaqlar arasında genetik cəhətdən ona tabe olan çəmən-şabalıdı torpaqlar da ayrılır ki, bu torpaqlar da qrunut suyunun səthə yaxın yerləşdiyi ərazilərdə formalaşmışdır. Bu torpaqlar yarımhidromorf rejimi ilə səciyyələnir.

Onu da demək lazımdır ki, şabalıdı torpağa münasibətdə Azərbaycan torpaqşünaslarının vahid fikri yoxdur. Onların böyük əksəriyyəti, o cümlədən görkəmli alimlər H.Ə.Əliyev və V.R.Volobuyev şabalıdı torpaqların mövcud olması və respublika daxilində geniş yayılması fikrini müdafiə etmişlər. V.R.Volobuyevin fikrincə, Azərbaycanın şabalıdı torpaqları respublikamız üçün spesifik olub, məsələn, Qazaxıstanın şabalıdı torpaqları ilə eyni deyildir. Lakin M.E.Salayev uzun müddət, xüsusən özünün

son monoqrafiyasında (1991), bu torpaqların boz-qəhvəyi torpaqlar tipinə aid edilməsini təklif edir. Bir çox Orta Asiya torpaqşünasları kimi o da bir elmi faktı əsas götürür ki, Orta Asiya kimi Azərbaycan da subtropik bioiqlim qurşağına aid edilir. Halbuki Volqaboyu və Qazaxıstanın şabalıdı torpaqları subboreal qurşağın cənub hissəsinin daxilindədir. Bununla belə biz bu torpaqlara şabalıdı kimi baxılması mövqeyindən çıxış edirik. Belə ki, 1) bu məsələ mübahisəli olaraq qalmaqdadır; 2) şabalıdı torpaqlar müxtəlif miqyaslı xəritələrdə ənənəvi olaraq möhkəm mövqe tutmuşdur və bu mövqeyi sarsıtmaq mümkün deyildir; 3) respublikanın əksər torpaqşünasları, o cümlədən praktiklər bu fikir ilə razılaşırlar; 4) bu problem prinsipial səciyyə daşımır, çünki göstəricilərinə görə hər iki torpaq tipi nisbətən yaxın analoqdurlar və əslində subboreal və subtropik bioiqlim qurşaqlarının kontakt sərhədlərində yerləşirlər.

7. Boz və boz-qonur torpaqlar

Bu tip torpaqlar Kür-Araz ovahğında 249,3 hektar sahədə (28,9%), yayı quraq olan subtropik iqlim şəraitində yayılmışdır. Onların yayıldığı ərazidə havanın orta illik temperaturu 14°C olub, il ərzində 180-230 mm yağıntı düşür ki, bu da buxarlanma və transpirasiyaya sərf olan suyun cüzi miqdarını örtür. Bu işə torpaqların yayıldığı ərazini quru yarımsəhra iqliminə aid etməyə imkan verir. Zona üçün xarakterik bitkilər yovşanlı-efemerli bitkilərdir.

Boz torpaqlar humusun az miqdarda (yuxarı qatda 1,5-2%) olması, səthdən karbonatlılığı ilə səciyyələnir. Boz torpaqlarda şorakətləşmə əlamətləri, "V" qatının kipləşməsi və torpağın zəif qələvililiyi onun əsas xassələrindəndir.

Boz qonur torpaqlar torpaq profilinin genetik horizontlara aydın differensiasiya olması ilə seçilir. Bu torpaqlar aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir: humusun az miqdarı (2% qədər), kipləşmiş "V" qatının olması, kalsium karbonatın və gipsin genetik qatlarda kəskin differensiasiyası, gil hissəciklərinin üst qatlardan yuyulub, şorakətli horizontlarda toplanması. Bu torpaqlar üçün torpaq profilinin asan həll olan duzlardan yuyul-

ması, qələvi reaksiyası və gipsin toplandığı dərinliyin olması da səciyyəvidir.

Nəzərdən keçirilən torpaqların qranulometrik tərkibi də müxtəlifdir, lakin gilli və gillicəli növmüxtəlifliklər üstünlük təşkil edir. Udma tutumunun aşağı göstəricisi (20 k.ek./100 q torpaqda), və onun əsasən kalsium və maqneziumdan ibarət olması diqqəti cəlb edir. Yatma şəraitindən asılı olaraq zonanın torpaq örtüyünün şoran və şorakətli növmüxtəlifliklərlə kompleks təşkil etməsi müşahidə olunur.

Boz torpaqlar humus horizontunun qalınlığından, qranulometrik tərkibdən, şorlaşma dərəcəsindən, şorakətləşmə və digər amillərdən asılı olaraq aşağıdakı yarımтиплərə ayrılır: tünd boz, adi boz və açıq boz.

Torpaq örtüyünün strukturunda tünd, adi və açıq boz torpaqların əmələ gətirdikləri birləşmələr üstünlük təşkil edir. Zonada şorlaşmamış torpaqların müxtəlif dərəcədə şorlaşmış çəmən-boz, çəmən və şoranlarla əmələ gətirdiyi birləşmələr də geniş yayılmışdır. Çay vadilərinin aşağı terraslarında, allüvial çöküntülərin yayıldığı sahələrdə isə çəmən torpaqların çəmən-bataqlıq və çəmən-boz torpaqlarla birləşmələrini müşahidə etmək mümkündür.

Suvarma şəraitində bu torpaqların bir hissəsi pambıq, üzüm altında, böyük hissəsi qış otlaqları altında istifadə olunur.

8. Çəmən-boz torpaqları

Bunlar boz və boz-qonur torpaqlar kimi də Azərbaycanın quru və yarımsəhra iqlimi şəraitində yayılmışdır. Ümumi sahəsi 1050,8 min ha olub respublika ərazisinin 5,5% təşkil edir. Bu tip torpaqlarda torpaqəmələgəlmənin çəmən tipi ərazinin xüsusi hidroloji rejimi, qrunut suyunun qalxması və səthi rütubətləşmə ilə bağlıdır. Belə bir şəraitdə formalaşmış torpaqlar adi yarımsəhra torpaqlarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Bununla belə, onlar zonal cizgilər də daşıyırlar: belə ki, onlar üçün üzvi maddələrin sürətlə minerallaşması, yüksək və tez həll olan natrium duzlarının torpaqəmələgəlmədə iştirakı səciyyəvidir. Su rejiminin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq bu torpaqlarda

bitkilərin güclü inkişafı müşahidə olunur ki, bu da humusun artması üçün şərait yaradır; relyefin səth və qrunut sularının təsirinin zəif olduğu yüksək və meyilli sahələrində açıq çəmən-boz torpaqları, depressiya sahələrində isə tünd çəmən-boz torpaqları formalaşır.

Yüksək karbonatlıq və humusluluq Qarabağ düzündə yayılmış çəmən-boz torpaqlarını əlverişsiz su-fiziki xassələri, qranulometrik tərkibi və yüksək kipliyi olan Şirvan düzündə çəmən torpaqlarından fərqləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, boz-qonur və boz torpanlardan fərqli olaraq çəmən-boz torpaqlarının udulmuş əsaslarının cəmində kalsiumun miqdarı azalaraq, maqneziumun miqdarı artır. Çəmən-boz torpaqlarda udulmuş natriumun miqdarı da çoxdur.

Çəmən-boz torpaqlarda torpaq örtüyünün strukturu özünün mürəkkəbliyi və xırda konturluğunun geniş inkişaf etməsi ilə səciyyələnir ki, buna da səbəb şoran və şorakətlərin geniş yayılması olmuşdur. Çəmən-boz torpaqların torpaq örtüyünün strukturu torpaqəmələgətirən süxurların tərkibindən, relyef və hidrologiyadan da asılıdır. Burada tünd çəmən-boz, çəmən-boz və açıq çəmən-boz torpaqlarla yanaşı, şorakətlər və şoranlarla əmələ gəlmiş birləşmələrə rast gəlmək mümkündür.

Çəmən-boz torpaqlar çox münbitdir. Lakin onların istehsal qabiliyyətini artırmaq və kənd təsərrüfatı istehsalında səmərəli istifadə etməkdən ötrü bir sıra tədbirlərin də görülməsi vacibdir. Bu torpaqlar suvarma əkinçiliyinin əsasını təşkil edirlər. Onların yayıldığı ərazilərdə pambıq və bir sıra dəyərli kənd təsərrüfatı bitkiləri əkilir. Onlardan qış otlaqları kimi də istifadə olunur.

9. Şoranlar

Bu tip torpaqlar Azərbaycanın ovalıq ərazilərində lokal ləkələr şəklində yayılmışdır. Şoranların əmələ gəlməsi minerallaşmış qrunut suların səthə yaxınlığı və buxarlanmanın düşən yağıntılardan çox olması ilə əlaqədardır. Şoranlar güclü qələvi reaksiyası, udulmuş əsasların cəmində maqnezium (50%) və natriumun (20% və daha çox) üstün olması ilə seçilir.

Genezisinə, morfoloji quruluşuna və kimyəvi tərkibinə görə şoranlar takırabənzər, şişən, sadalı və başqa qruplara bölünürlər. Bu tipdən olan torpaqlar üçün asan həll olan duzların səthdə toplanması da səciyyəvidir. Bir metrlik torpaq qatında quru qalıqın miqdarı 3-5%-dir. Duzlarının tərkibinə görə şoranlar xloridli və xloridli-sulfatlı torpaqlara bölünürlər.

Azərbaycanın şoran torpaqları ən az münbit torpaqlar hesab olunurlar. Onlar yalnız yuyulduqdan və mədəniləşdirildikdən sonra əkinçilik üçün yararlıdır. Lakin bu torpaqlar qış otlaqları kimi daha çox intensiv istifadə olunurlar. Bu torpaqlar üzərində duzadavamlı şoran otları bitir ki, ilk şaxtalardan sonra onlar mal-qara tərəfindən həvəslə yeyilir.

III FƏSİL

AZƏRBAYCANIN VAHİD TORPAQ FONDU VƏ MÜLKİYYƏT NÖVLƏRİ ÜZRƏ ONUN STRUKTURU

Azərbaycan Respublikasının hüdudları daxilində yerləşən bütün torpaqlar onun vahid torpaq fondunu təşkil edir. Torpaq islahatı zamanı vahid torpaq fondu dövlət mülkiyyətində saxlanılan (dövlət torpaqları), bələdiyyə mülkiyyətinə verilən (bələdiyyə torpaqları) və xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqlara ayrılır.

Relyef, iqlim şəraitinin və bitki örtüyünün müxtəlifliyi respublikamızın vahid torpaq fondunu təşkil edən torpaqların müxtəlif dərəcədə eroziyaya, şorlaşmaya və şorakətləşməyə uğramasını şərtləndirən səbəblərdəndir.

Respublika torpaqlarının eroziyaya uğrama dərəcəsi barədə məlumatdan aydın olur ki, (cədvəl 10) Azərbaycanda ümumi əkin sahələrinin 4033 hektarı və ya 0,25%-i zəif eroziyaya uğramış, 2258 hektarı və ya 0,14%-i orta eroziyaya uğramış, 807 hektarı və ya 0,05%-i şiddətli eroziyaya uğramış, 1606049 hektarı və ya 99,56%-i isə eroziyaya uğramamışdır.

Çoxillik əkmələrin 3584 hektarı və ya 2,08%-i zəif, 1447 hektarı və ya 0,84%-i orta, 517 hektarı və ya 0,30%-i şiddətli eroziyaya uğramış torpaqlar, 166746 hektarı və ya 96,78%-i eroziyaya uğramamış torpaqlardır.

Kənd təsərrüfatı yerlərinin ümumi miqdarının 269115 hektarı və ya 5,96%-i zəif, 296146 hektarı və ya 6,56%-i orta, 133100 hektarı və ya 2,95%-i şiddətli eroziyaya uğramış torpaqlar, 3816112 hektarı və ya 84,53%-i eroziyaya uğramamış torpaqlardır.

Azərbaycan torpaqlarının eroziyaya uğrama dərəcəsi barədə məlumat

№	Kənd təsərrüfatı yerlərinin adı	Sahə hektarla	Eroziyaya uğrama, hektarla			
			Eroziyaya uğramamış	Zəif eroziyaya uğramış	Orta eroziyaya uğramış	Şiddətli eroziyaya uğramış
1	Əkin	1613147	1606049	4033	2258	807
2	Çoxillik	58752	46961	5664	4594	1533
3	Dinc	172294	166746	3584	1447	517
4	Bıçanək	107919	82785	11385	7781	5968
5	Örüş və otlaq	2562361	1913571	244449	280066	124275
6	K/t yerlərinin cəmi	4514473	3816112	269115	296146	133100
7	Sair	4127033				
Respublika üzrə cəmi		8641506				

Respublika torpaqlarının şorlaşma dərəcəsi barədə məlumatdan aydın olur ki, (cədvəl 11) Azərbaycan Respublikası üzrə ümumi əkin sahələrinin 13389 hektarı və ya 0,82%-i zəif şorlaşmış, 9195 hektarı və ya 0,57%-i orta şorlaşmış, 5485 hektarı və ya 0,34%-i şiddətli şorlaşmış, 945 hektarı və ya 0,05%-i şoran torpaqlar, 1584433 hektarı və ya 98,22%-i şorlaşmamış torpaqlardır.

Çoxillik əkmələrin 3894 hektarı və ya 2,26%-i zəif, 1447 hektarı və ya 0,84%-i orta, 724 hektarı və ya 0,42%-i şiddətli şorlaşmış, 775 hektarı və ya 0,45%-i şoran torpaqlar, 165454 hektarı və ya 96,03%-i şorlaşmamış torpaqlardır.

Kənd təsərrüfatı yerlərinin ümumi miqdarının 152898 hektarı və ya 3,38%-i zəif, 146235 hektarı və ya 3,24%-i orta, 223838 hektarı və ya 4,96%-i şiddətli şorlaşmış, 42510 hektarı və ya 0,94%-i şoran torpaqlar, 3948992 hektarı və ya 87,48%-i şorlaşmamış torpaqlardır.

Cədvəl II

Azərbaycan torpaqlarının şorlaşma dərəcəsi barədə məlumat

№	Kənd təsərrüfatı yerlərinin adı	Sahə hektarla	Şorlaşma, hektarla				
			Şoralanmamış	Zəif şorlaşmış	Orta şorlaşmış	Şiddətli şorlaşmış	Şoran
1	Əkin	1613147	1544433	13389	9195	5485	645
2	Çoxillik	172294	165454	3894	1447	724	775
3	Dinc	58752	49657	3942	2468	2679	6
4	Biçənək	107919	104940	993	907	993	86
5	Örüş və otlaq	2562361	2044508	130680	132218	213957	40998
6	K/t yerlərinin cəmi	4514473	3948992	152898	146235	223838	42510
7	Sair	4127033					
Respublika üzrə cəmi		8641506					

Respublika torpaqlarının şorakətləşmə dərəcəsi barədə məlumatdan aydın olur ki, (cədvəl 12) Azərbaycan Respublikası üzrə ümumi əkin sahələrin 31940 hektarı və ya 1,97%-i zəif, 6775 hektarı və ya 0,42% orta, 484 hektarı və ya 0,04%-i şiddətli şorakətləşmiş torpaqlar, 1573948 hektarı və ya 97,57%-i şorakətləşməmiş torpaqlardır.

Çoxillik əkmələrin 14094 hektarı və 8,18%-i zəif, 2343 hektarı və ya 1,36%-i orta, 413 hektarı və ya 0,24%-i şiddətli şorakətləşmiş torpaqlar, 155444 hektarı və ya 90,22%-i şorakətləşməmiş torpaqlardır.

Kənd təsərrüfatı yerlərinin ümumi cəminin 385037 hektarı və ya 8,52%-i zəif, 102110 hektarı və ya 2,26%-i orta, 21123 hektarı və ya 0,47%-i şiddətli şorakətləşmiş torpaqlar, 4006203 hektarı və ya 88,57%-i şorakətləşməmiş torpaqlardır.

Azərbaycan torpaqlarının şorakətləşmə dərəcəsi barədə

№	Kənd təsərrüfatı yerlərinin adı	Sahə hektarla	Şorakətləşmə, hektarla			
			Şorakətləşməmiş	Zəif şorakətləşmiş	Orta şorakətləşmiş	Şiddətli şorakətləşmiş
1	Əkin	1613147	1573948	31940	6775	484
2	Çoxillik	172294	155444	14094	2343	413
3	Dinc	58752	51232	6615	870	35
4	Bıçənək	107919	103688	3637	389	205
5	Örüş və otlaq	2562361	2121891	328751	91733	19986
6	K/t yerlərinin cəmi	4514473	4006203	385037	102110	21123
7	Sair	4127033				
Respublika üzrə cəmi		8641506				

Azərbaycan torpaqlarının mülkiyyət formaları üzrə bölgüsü haqqında 01.01.2001-ci il tarixə olan məlumata əsasən (Əlavə 1) dövlət mülkiyyətində 4.925.197 hektar, bələdiyyə mülkiyyətində 2.054.293 hektar, xüsusi mülkiyyətdə 1.262.016 hektar torpaq sahəsi mövcuddur. Vahid torpaq fondunu təşkil edən 8.641.506 hektar ümumi torpaq sahəsində üç mülkiyyət növündən birlikdə sahələrin cəmi 4.514.473 hektar təşkil edir. Höyətyanı sahələr 250.963 hektar, kənd təsərrüfatına yararsız sahələr 2.683.705 hektardır. Beləliklə, respublika üzrə 3 mülkiyyət növü üzrə bütün torpaqların 52,36%-i kənd təsərrüfatına yararlı, 31%-i yararsızdır. Torpaq sahələrinin 16,64% kənd təsərrüfatına az yararlı sahələrdir.

Azərbaycan Respublikasında torpaq istifadəçilərinin və mülkiyyətçi-lərinin kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin 01.01.2001-ci il vəziyyətinə dair məlumata əsasən (Əlavə 2) respublikamız üzrə ümumi sahənin 1.613.147 hektarı əkin, 172 294 hektarı çoxillik əkmələrdir. Dincə qoyulmuş sahələr 58.752 hektar, biçənəklər 107.919 hektar, örüşlər – 2.562.361 hektardır. Meşə sahələri 1.037.434 hektar təşkil edir. Azərbaycan üzrə ümumi sahənin 1.426.026 hektarı, əkinin, 1.086.846 hektarı, çoxillik əkmələrin 125 998 hektarı, dincə qoyulmuş sahələrin 23892 hektarı, biçənəklərin 6111 hektarı, örüşlərin 40366 hektarı meşə sahələrinin isə 3017 hektarı suvarılıdır.

1. Dövlət torpaqları

Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən torpaq islahatının artıq başa çatmış birinci mərhələsində respublikanın vahid torpaq fondunun 4.925.197 hektarı dövlət mülkiyyətində saxlanılmışdır.

Dövlət mülkiyyətində dövlət hakimiyyəti orqanlarının və dövlət obyektlərinin yerləşdiyi torpaqlar, yay və qış otlaqlarının, mal-qara düşərgələrinin və köç yollarının torpaqları, sovxoz və kolxozların meşələri də daxil olmaqla meşə fondu torpaqları, su fondu torpaqları, təbiəti mühafizə, təbii qoruq, sağlamlıq, istirahət, tarix-mədəniyyət təyinatlı torpaqlar, habelə üzərində təsərrüfat fəaliyyəti qadağan edilmiş qanunla qorunan ərazilərin torpaqları saxlanılır. Bundan başqa dövlət elmi-tədqiqat və tədris müəssisələrinin, onların təcrübə bazalarının, maşın sınaq

stansiyalarının, dövlət sort sınaq xidmətinin toxumçuluq və damazlıq təsərrüfatlarının torpaqları, eləcə də dövlət müəssisə, idarə və təşkilatlarının daimi istifadəsində olan və ya dövlət obyektlərinin tikintisi layihələşdirilmiş torpaqlar və dövlət ehtiyat fondu torpaqları da dövlət mülkiyyətində saxlanılan torpaqlara aid edilir.

Dövlət mülkiyyətində saxlanılan torpaqların 294 069 hektarı əkin, 20747 hektarı dinc, 28 276 hektarı biçənək, 1.523.187 hektarı örüş, 12.716 hektarı həyətyanı, 1035311 hektarı meşələrdən ibarətdir.

Dövlət mülkiyyətindəki torpaqların 1.927.247 hektarı kənd təsərrüfatına yararlı, 1.889.576 hektarı kənd təsərrüfatına yararsız, 1.108.374 hektarı az yararlıdır.

Azərbaycan respublikasında dövlət mülkiyyətində saxlanılan kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin 01.01.2001-ci il vəziyyətinə dair məlumat əsasən (Əlavə 3) Azərbaycan üzrə dövlət mülkiyyətində qalan ümumi 4.925.197 hektar sahənin 201.464 hektarı, 294.069 hektar əkinin 126.463 hektarı 60.968 hektar çoxillik əkmələrin 44987 hektarı, dincə qoyulmuş 20 747 hektar sahənin 3.981 hektarı, 28.276 hektar biçənəklərin 1.484 hektarı, 1.523.187 hektar örüşlərin 13.737 hektarı, 1.035.311 hektar meşə sahələrinin 2 819 hektarı suvarılandır.

2. Bələdiyyə torpaqları

Respublikamızın vahid torpaq fondunun 2.054.293 hektarı bələdiyyə mülkiyyətinə verilmişdir. Bələdiyyə mülkiyyətinə aid edilən torpaqlara isə torpaq islahatı aparılan müvafiq inzibati-ərazi vahidi daxilində dövlət mülkiyyətində saxlanılan və xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqları çıxmaqla qalan bütün torpaqlar aiddir. Yəni ümumi istifadədə olan torpaqlar, fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsində olan torpaqlar və ehtiyat fondu torpaqları bələdiyyə mülkiyyətinə aid olan torpaqlardır.

Bələdiyyə mülkiyyətinin ümumi istifadədə olan torpaqlarına şəhərlərin, qəsəbələrin və kənd yaşayış məntəqələrinin – küçələrin, meydanların, yerli əhəmiyyətli və təsərrüfatdaxili yolların, parkların, meşə parkların, sututalarının, stadionların, idman meydançalarının altındakı torpaqlar, habelə tarlaqoruyucu meşə

zolaqlarının, yerli əhəmiyyətli su təsərrüfatı obyektlərinin, hidro-texniki qurğuların, ümumi istifadədə olan digər yerli əhəmiyyətli obyekt və qurğuların yerləşdiyi torpaqlar və əhalinin mal-qarası üçün istifadə olunan öyrüş sahələrinin torpaqları aiddir.

Fiziki və ya hüquqi şəxslərin istifadəsində olan bələdiyyə torpaqlarına müvafiq inzibati ərazidə torpaq islahatı aparılanadək səlahiyyətli orqanlar tərəfindən onların daimi və ya uzunmüddətli istifadələrinə ayrılmış torpaqlar aiddir.

Bələdiyyə ehtiyat fondu torpaqlarına isə yaşayış məntəqələrinin perspektiv inkişafı üçün cəlb olunan torpaqlar, hüquqi və fiziki şəxslərin istifadə və icarə hüququna xitam verilən bələdiyyə torpaqları, ehtiyat məqsədləri daşıyan digər bələdiyyə torpaqları aiddir. Bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqların 92655 hektarı əkin, 6 013 hektarı dinc, 3800 hektarı biçənək, 1.039.167 hektarı öyrüş, 18005 hektarı həyətyanı sahələr, 2526 hektarını meşələr təşkil edir.

Bələdiyyə mülkiyyətindəki torpaqların 1.146.458 hektarı kənd təsərrüfatına yararlı, 794.414 hektarı kənd təsərrüfatına yararsız, 113.421 hektarı kənd təsərrüfatına az yararlı sahələrdir.

Azərbaycan Respublikasında bələdiyyə mülkiyyətindəki kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin 01.01.2001-ci il vəziyyətinə dair məlumata əsasən (Əlavə 4) bələdiyyə mülkiyyətindəki ümumi 2.054.293 hektar sahənin 95 534 hektarı, o cümlədən 92 655 hektar əkin sahəsinin 55.935 hektarı, 4823 hektar çoxillik əkmələrin 3001 hektarı, 6013 hektar dincə qoyulmuş sahələrin 2146 hektarı, 3800 hektar biçənəklərin 359 hektarı, 1.039.167 hektar öyrüşlərin 26.629 hektarı, 2526 hektar meşə sahələrinin 198 hektarı suvarılıdır.

3. Xüsusi mülkiyyətdəki torpaqlar

Azərbaycan torpaqlarının mülkiyyət formaları üzrə bölgüsü haqqında 01.01.2001-ci il tarixə olan məlumata əsasən Respublikada xüsusi mülkiyyətə 1.662.016 hektar torpaq sahəsi verilmişdir.

Torpaq islahatı zamanı xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqlara isə vətəndaşların qanuni istifadəsindəki fərdi yaşayış evlərinin,

həyətyanı sahələrin, fərdi, kollektiv və kooperativ bağların, dövlət bağçılıq təsərrüfatının idarəçiliyindəki bağların altında olan torpaqlar və sovxoz, kolxoz və digər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin özəlləşdirilən torpaqları aid edilir.

Xüsusi mülkiyyətdəki ümumi torpaq sahəsinin 1.226.423 hektarı əkin, 31.992 hektarı dinc, 75843 hektarı biçənək, 7,0 hektarı örüş sahələridir.

Azərbaycan Respublikasında xüsusi mülkiyyətə verilən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin 01.01.2001-ci il vəziyyətinə dair məlumatlara əsasən (Əlavə 5) xüsusi mülkiyyətdə olan 1.662.016 hektar ümumi torpaq sahəsinin 1.129.028 hektarı, o cümlədən 1.226.423 hektar əkinin 904.448 hektarı, 106503 hektar çoxillik əkmələrin 78010 hektarı, 31992 hektar dincə qoyulmuş sahələrin 17 765 hektarı, 75.843 hektar biçənlərin 4268 hektarı suvarılıdır.

IV FƏSİL

AZƏRBAYCANIN RAYONLARI VƏ ŞƏHƏRLƏRİ ÜZRƏ TORPAQ FONDU

Respublikamızda rayonlar və şəhərlər üzrə torpaq fondu kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlara, yaşayış məntəqələri torpaqlarına, sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqlara, xüsusi qorunan ərazilərin torpaqlarına, meşə fondu torpaqlarına, su fondu torpaqlarına və ehtiyat fondu torpaqlarına ayrılır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayonları da daxil olmaqla respublikamızın 62 rayonunun ümumi sahəsi 8.442.673 ha-dır. Ondan 536 300 ha Naxçıvan Respublikasının, 497 951 ha Yuxarı Qarabağın payına düşür. Rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların sahəsi 6.425.341 hektardır ki, bunun 480.065 hektarı Naxçıvan Respublikasının, 361.341 hektarı Yuxarı Qarabağın payına düşür. Yaşayış məntəqələrinin torpaqlarının əhatə etdiyi rayonlar üzrə cəmi 48.069 hektar torpaq sahəsinin 1776 hektarı Naxçıvan Muxtar Respublikasına, 1504 hektarı Yuxarı Qarabağa aiddir.

Sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqlar rayonlar üzrə 239 390 hektar təşkil edir. Bundan 24609 hektarı Naxçıvan Muxtar Respublikasına, 3834 hektarı Yuxarı Qarabağa aiddir.

Xüsusi qorunan ərazinin torpaqları respublikanın rayonları üzrə 192 844 hektar təşkil edir.

Meşə fondu torpaqlarının sahəsi rayonlar üzrə 1.63.480 hektardır ki, bundan 4158 hektar Naxçıvan Muxtar Respublikası, 128 769 hektarı Yuxarı Qarabağa aiddir.

Su fondu torpaqları rayonlar üzrə 145 604 hektardır ki, bunun 9750 hektarı Naxçıvan Muxtar Respublikasına, 2096 hektarı Yuxarı Qarabağa aiddir.

Respublikanın rayonları üzrə 307 893 hektar təşkil edən ehtiyat torpağının 15946 hektarı Naxçıvan Muxtar Respublikasına, 407 hektarı Yuxarı Qarabağa aiddir.

Respublikanın Bakı, Əli-Bayramlı, Naftalan, Mingəçevir, Gəncə və Sumqayıt şəhərləri üzrə ümumi torpaq sahəsi 218 833 hektar təşkil edir. Bundan 24601 hektarı kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar, 16685 hektarı yaşayış məntəqələrinin torpaqları, 156 228 hektarı sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqlar, 895 hektarı xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları, 4575 hektarı su fondu torpaqları və 15849 hektarı ehtiyat fondu torpaqlarıdır.

V FƏSİL

AZƏRBAYCANIN TORPAQ KATEQORİYALARI ÜZRƏ MƏLUMAT

01.01.2001-ci il vəziyyətinə dair məlumata əsasən (Əlavə 6) Respublikanın 8.641.506 hektar ümumi sahəsinin 8.422.673 hektarı rayonların, 218 833 hektarı şəhərlərin payına düşür. Rayonların ümumi sahəsi Respublikanın ümumi sahəsinin 97,5 %-ni, şəhərlərin ümumi sahəsi isə 2,5%-i təşkil edir. 6.449.994 hektar kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların 6.425.393 hektarı, başqa sözlə 99,6%-i rayonların, 0,4% şəhərlərin payına düşür. 64 754 hektar təşkil edən yaşayış məntəqələrinin torpaqlarının 48 069 hektarı və ya 74,2%-i rayonlarda, 16 685 hektarı və ya 25,8%-i şəhərlərdə yerləşir. 395 618 hektar təşkil edən sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqların 239 390 hektarı və ya 60,5 %-i rayonların, 156 228 hektarı və ya 39,5%-i şəhərlərin hüduqları daxilindədir.

Xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları 193 739 hektar təşkil edir. Bundan 192 844 hektarı və ya 99,5% rayonlarda, 895 hektarı və ya 0,5%-i şəhərlərdə yerləşir. 1.063.480 hektar meşə fondu torpaqları rayonların ərazisindədir.

150.179 hektar təşkil edən su fondu torpaqlarının 145 604 hektarı və ya 97%-i rayonlara, 4.575 hektarı və ya 3%-i şəhərlərə aiddir.

Respublikamızın 323 742 hektar təşkil edən ehtiyat fondu torpaqlarının 307 893 hektarı və ya 95,1%-i rayonların, 15849 hektarı və ya 4,9%-i şəhərlərin hüduqları daxilindədir.

Məlumatların təhlili göstərir ki, Respublikanın ümumi sahəsinin 74,6%-i kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar, 0,7%-i yaşayış məntəqələrinin torpaqları, 4,6%-i sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqlar, 2,2%-i xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları, 12,5%-i meşə fondu torpaqları, 1,7%-i su fondu torpaqları və 3,7%-ni isə ehtiyat fondu torpaqları təşkil edir.

VI FƏSİL

AZƏRBAYCANIN TƏBİİ TƏSƏRRÜFAT YERLƏRİNİN SƏCİYYƏSİ

Respublikamızın zəngin torpaq ehtiyatları keyfiyyət müxtəlifliklərinə görə də bir-birindən fərqlənilir.

Təbii təsərrüfat yerləri keyfiyyətlərinə görə 5 qrupa bölünür. Bonitet balı 1-20-ə qədər olan torpaqlar V keyfiyyət qrupuna, 21-40-a qədər olanlar IV keyfiyyət qrupuna, 41-60-a qədər olanlar III keyfiyyət qrupuna, 61-80-ə qədər olanlar II keyfiyyət qrupuna və 81-100-ə qədər olanlar I keyfiyyət qrupuna aiddirlər.

Azərbaycan Respublikası torpaqlarının keyfiyyət qrupuna görə bölgüsü haqqında məlumata əsasən (Əlavə 7). Respublikamızda əkin və dinc torpaqlarını 169909 hektarı I keyfiyyət qrupuna, 587521 hektarı II keyfiyyət qrupuna, 804849 hektarı III keyfiyyət qrupuna, 82521 hektarı IV keyfiyyəti qrupuna aiddir.

Çoxillik əkmələr altındakı torpaq sahələrinin 33857 hektarı I keyfiyyət qrupuna, 81170 hektarı II keyfiyyət qrupuna, 54433 hektarı III keyfiyyət qrupuna, 2927 hektarı IV keyfiyyəti qrupuna aiddir.

Bıçənək sahələrinin 5333 hektarı I keyfiyyət qrupuna, 44817 hektarı II keyfiyyət qrupuna, 42813 hektarı III keyfiyyət qrupuna, 9859 hektarı IV keyfiyyət qrupuna, 83 hektarı V keyfiyyəti qrupuna aiddir.

Örüş sahələrinin 65879 hektarı I keyfiyyət qrupuna, 312288 hektarı II keyfiyyət qrupuna, 606097 hektarı III keyfiyyət qrupuna, 465635 hektarı IV keyfiyyət qrupuna, 44718 hektarı V keyfiyyəti qrupuna aiddir.

Respublikamızın kənd təsərrüfatına yararlı bütün torpaq sahələrinin 275068 hektarı I keyfiyyət qrupuna, 1025796 hektarı II keyfiyyət qrupuna, 1508192 hektarı III keyfiyyət qrupuna, 560942 hektarı IV keyfiyyət qrupuna, 44829 hektarı V keyfiyyəti qrupuna aiddir.

Kənd təsərrüfatına yararlı bütün torpaqların sahəsinin keyfiyyət qrupuna görə bölgüsü haqqında məlumatı əks etdirən

cədvələ əsasən 8,07%-i I, 30,04%-i II, 44,16%-i III, 16,42%-i IV, 1,31%-i isə V keyfiyyət qrupuna aiddir.

Təbii təsərrüfat sahələri üzrə rəqəmləri təhlil etsək görürük ki, əkin və dinc sahələrin 10,33%-i I, 35,72%-i II, 48,93%-i III, 5,02%-i IV keyfiyyət qrupuna aiddir.

Çoxillik əkmələr altındakı torpaq sahələrinin 19,63%-i I, 47,09%-i II, 31,58%-i III, 1,70%-i IV keyfiyyət qruplarına aiddir.

Biçənək sahələrinin 5,18%-i I, 43,55%-i II, 41,60%-i III, 9,59%-i IV, 0,08%-i isə V keyfiyyət qrupuna aiddir.

Örüş sahələrinin 8,05%-i I, 30,03%-i II, 44,16%-i III, 16,42%-i IV, 1,31%-i isə V keyfiyyət qrupuna aiddir.

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1

Azərbaycan torpaqlarının mülkiyyət formaları üzrə bölgüsü haqqında
01 yanvar 2001-ci il vəziyyətinə olan

MƏLUMAT

Mülkiyyət formaları	Ümumi sahə	Kənd təsərrüfatına yararlı sahələr											Həyat-yarı sahələr		Kollektiv bağlar	Meşə	Kənd təsərrüfatı	Kənd təsərrüfatı
		Əkin	Bundan						Dinc	Bıçək	Örüş	K/t-na yararlı sahələrin cəmi	Cəmi	O cüm.				
			Çoxillik əkmələrin cəmi	Bağlar	Üzüm-lük-lər	Tut bağı	Çay plan-ta-siya-ları	Sair çoxillik əkmələlər										
Dövlət mülk. ümumi, ha	4925197	294069	60968	10195	40030	5965	55	4723	20747	28276	1523187	1927247	12716	10674	2864	1034908	57886	1889576
faizlə	56.9	3.4	0.7	0.1	0.5	0.1	-	0.05	0.2	0.4	17.6	22.3	0.2	0.1	0.03	11.9	0.7	21.8
suvarılan	201464	126463	44987	3895	32528	4986	39	3539	3981	1484	13737	190652	6078	6078	1915	2819	-	-
Bələdiyyə mülk. ümumi	2054293	92655	4823	1573	615	1591	367	677	6013	3800	1039167	1146458	18005	12896	19	2526	92871	794414
faizlə	24.1	1.1	0.1	0.02	0.01	0.02	0.01	0.01	0.06	0.04	12.0	13.3	0.2	0.1	-	0.02	1.0	9.2
suvarılan	95534	55935	3001	754	412	1080	86	669	2146	359	26629	88070	7366	7266	-	198	-	-
Xüsusi mülk. ümumi	1662016	1226423	106503	51355	37977	8273	7254	1644	31992	75843	7	1440768	220242	198600	88	-	-	119
faizlə	19	14.2	1.2	0.6	0.4	0.1	0.1	0.02	0.4	1.0	-	16.7	2.5	2.3	0.01	-	-	-
suvarılan	1129028	904448	78010	36796	28717	6071	5865	561	17765	4268	-	1004491	123650	123650	887	-	-	-
Respublika üzrə, ha-la ümumi	8641506	1613147	172294	63123	78622	15829	7676	7044	58752	107919	2562361	4514473	250963	222170	3770	1033837	150757	2683705
suvarılan	1426026	1086846	125998	41445	61657	12137	5990	4769	23892	6111	40366	1283213	136994	136994	2802	3017	-	-
faizlə	100	18.7	2.0	0.72	0.91	0.22	0.11	0.08	0.66	1.4	29.6	52.36	2.9	2.5	0.04	12.0	1.7	31.0

QEYD: İşğal altında qalan (1.3 mln. hektar) torpaqlar Dövlət mülkiyyətində saxlanılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında torpaq istifadəçilərinin və mülkiyyətçilərinin
kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin 1 yanvar 2001-ci il vəziyyətinə dair

MƏLUMAT

No	Rayonların adı	Ümu- mi sahə	Əkin	Çox- illik əkmə- lər	Dincə qoyul- muş sahə- lər	Biça- nək- lər	Örüş- lər	Kənd təsərrü- fatına yararlı sahələrin cəmi	Hə- yət- yanı sahə- lərin cəmi	O cüm- lədən K/t-na yararlı sahələr	Kol- lektiv bağlar altında olan sahələr	Meşə sahə- ləri
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Abşeron ümumi	156067	11204	3457	5774	-	61538	81973	3099	1761	246	1524
	o cümlədən suvarılan	16462	7966	3457	777	-	2255	14455	247	247	246	1514
2	Ağdam ümumi	137221	34889	12010	211	18	43248	90376	5255	4782	7	1743
	o cümlədən suvarılan	49717	32366	11944	91	-	2364	46765	2945	2945	7	-
3	Ağdaş ümumi	94720	27884	742	1945	668	21162	52401	6102	5835	-	10051
	o cümlədən suvarılan	34521	27884	742	20	40	-	28686	5835	5835	-	-
4	Ağstafa ümumi	123996	18752	2141	6	1088	54188	76175	4522	4079	-	7162
	o cümlədən suvarılan	22490	16487	2141	-	189	673	19490	2962	2962	-	38
5	Ağsu ümumi	121901	35492	3664	829	497	47903	88385	2921	2716	-	3108
	o cümlədən suvarılan	37071	30994	3264	668	70	78	35074	1997	1997	-	-
6	Ağcabədi ümumi	140098	51615	949	-	-	32859	85423	4400	3834	-	4669
	o cümlədən suvarılan	56414	51357	619	-	-	774	52750	3664	3664	-	-
7	Astara ümumi	61643	6175	2325	205	675	4908	14288	2560	2143	-	37206
	o cümlədən suvarılan	4704	3149	1473	47	35	-	4704	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
8	Balakən ümumi	92487	18003	6193	-	202	7305	31703	2938	2554	-	46374
	o cümlədən suvarılan	6823	4358	1777	-	-	-	6135	688	688	-	-
9	Beyləqan ümumi	127593	43693	2520	1526	-	29205	76944	1921	1621	-	3171
	o cümlədən suvarılan	48292	43057	2370	1417	-	-	46844	1448	1448	-	-
10	Biləsuvar ümumi	127221	44640	29	2527	6	56737	103939	2234	1823	-	18
	o cümlədən suvarılan	38909	33697	25	491	-	2855	37068	1823	1823	-	18
11	Bərdə ümumi	113043	44815	1340	2246	-	24061	72462	7030	6585	-	7016
	o cümlədən suvarılan	53949	44815	1340	2246	-	-	48401	5256	5256	-	292
12	Qazax ümumi	102005	21321	669	1890	927	43473	68280	3615	3359	-	3927
	o cümlədən suvarılan	16341	12304	669	49	394	82	13498	2706	2706	-	137
13	Qax ümumi	137613	19874	6705	-	-	34878	61457	2379	1868	-	43751
	o cümlədən suvarılan	19706	14523	4573	-	-	-	19096	610	610	-	-
14	Qəbələ ümumi	218042	24910	11676	1048	554	50976	89164	2169	1840	-	50255
	o cümlədən suvarılan	15924	10551	4587	-	-	-	15138	786	786	-	-
15	Qobustan ümumi	186872	32241	1105	2541	-	76010	111897	750	277	-	242
	o cümlədən suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Quba ümumi	290303	19578	14742	-	15289	113861	163470	5923	5432	-	52707
	o cümlədən suvarılan	29002	11469	13213	-	842	943	26467	2535	2535	-	-
17	Qubadlı ümumi	79812	14956	850	-	631	17192	33629	543	454	-	13160
	o cümlədən suvarılan	5299	4456	558	-	11	-	5025	274	274	-	-
18	Qusar ümumi	187645	34387	7483	-	10110	48109	100089	3825	317	19	21985
	o cümlədən suvarılan	29398	18568	6663	-	577	2144	27952	1446	1446	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
19	Daşkasan ümumi	90323	2495	63	-	9915	35037	47510	1755	1627	-	25377
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20	Dəvəçi ümumi	100025	18805	2487	197	3413	26130	51032	2256	1794	-	21455
	o cümlədən, suvarılan	18493	15466	525	126	806	588	17511	957	957	-	25
21	Zaqatala ümumi	182285	26064	7899	14	413	40778	75168	6263	5894	-	51650
	o cümlədən, suvarılan	15562	11068	3109	-	-	-	14177	1385	1385	-	-
22	Zəngilan ümumi	72550	7704	2667	97	207	22873	33548	553	412	-	12864
	o cümlədən, suvarılan	5343	3646	1510	10	-	-	5166	177	177	-	-
23	Zərdab ümumi	66422	29975	466	-	-	12496	42937	2016	1696	-	220
	o cümlədən, suvarılan	32756	29975	405	-	-	1119	31499	1257	1257	-	-
24	İmişli ümumi	171225	34835	8	-	-	66425	101268	8071	7277	-	689
	o cümlədən, suvarılan	43551	34835	8	-	-	3551	38394	5157	5157	-	-
25	İsmayılлы ümumi	217315	36463	1325	721	2493	57068	98070	4203	3854	-	66799
	o cümlədən, suvarılan	8833	6553	311	10	57	1341	8272	533	533	-	28
26	Yardımlı ümumi	72527	12778	109	2587	5139	22426	45039	2234	2145	-	17260
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27	Yevlax ümumi	143333	30676	882	58	785	48546	80947	3574	2712	-	2851
	o cümlədən, suvarılan	38760	30676	882	58	761	3671	36048	2712	2712	-	-
	Kəlbəcər ümumi	124300	3952	10	2375	7571	34275	48183	911	753	-	32774
28	o cümlədən, suvarılan	1331	1107	4	2	87	-	1200	131	131	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
29	Kürdəmir	116190	46198	1276	73	-	28480	76027	7770	7332	17	739
	o cümlədən, suvarılan	52843	45818	1276	73	-	3811	50978	1865	1865	-	-
30	Gədəbəy ümumi	144247	10069	-	-	9547	72773	92389	6164	5725	-	21914
	o cümlədən, suvarılan	908	902	-	-	-	-	902	6	6	-	-
31	Goranboy ümumi	173139	43738	417	2011	3262	75115	124543	6661	6395	-	8916
	o cümlədən, suvarılan	48090	39863	404	1210	376	98	41951	5952	5952	-	187
32	Göyçay ümumi	68252	21912	3336	-	-	22080	47328	5965	5339	-	210
	o cümlədən, suvarılan	26272	17935	3083	-	-	-	21018	5254	5254	-	-
33	Laçın ümumi	166488	11344	245	3701	4682	55809	75781	927	720	-	33285
	o cümlədən, suvarılan	1515	889	226	-	-	125	1240	275	275	-	-
34	Lerik ümumi	133472	13361	382	-	3463	50282	67488	1968	1700	-	35895
	o cümlədən, suvarılan	406	406	-	-	-	-	406	-	-	-	-
35	Lənkəran ümumi	153941	8180	5254	555	1686	8391	24066	3667	3194	-	29050
	o cümlədən, suvarılan	9533	5729	3504	300	-	-	9533	-	-	-	-
36	Masallı ümumi	72097	25012	1388	80	2148	4484	33112	3723	3299	-	16365
	o cümlədən, suvarılan	9272	8019	1253	-	-	-	9272	-	-	-	-
37	Neftçala ümumi	123289	46986	-	-	-	34942	81928	2332	1603	-	-
	o cümlədən, suvarılan	36659	35648	-	-	-	-	35648	1011	1011	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
38	Oğuz ümumi	121613	19183	2418	1454	40	21307	44402	2475	2405	-	40891
	o cümlədən, suvarılan	10458	7697	1370	-	-	-	9067	1391	1391	-	-
39	Saatlı ümumi	105736	38762	66	-	-	46007	84835	8617	8173	-	832
	o cümlədən, suvarılan	47529	38762	66	-	-	914	39742	7787	7787	-	-
40	Sabirabad ümumi	140754	48781	182	-	-	36214	85177	11590	9735	-	2377
	o cümlədən, suvarılan	62604	48781	182	-	-	3906	52869	9735	9735	-	-
41	Salyan ümumi	137149	38169	-	1982	-	48562	88713	7720	7150	-	336
	o cümlədən, suvarılan	46150	36839	-	1979	-	182	39000	7150	7150	-	-
42	Samux ümumi	135758	15479	3713	399	5	40286	59882	2252	2112	-	2461
	o cümlədən, suvarılan	21708	15479	3713	399	5	-	19596	2112	2112	-	-
43	Siyəzən ümumi	75906	9470	1658	40	300	28405	39873	1598	688	-	6141
	o cümlədən, suvarılan	4003	2881	862	-	-	78	3821	182	182	-	-
44	Tərtər ümumi	44939	22270	405	-	-	7844	30519	2928	2677	-	520
	o cümlədən, suvarılan	25352	22270	405	-	-	-	22675	2677	2677	-	-
45	Tovuz ümumi	172884	16776	3873	474	3433	63273	87829	7723	7254	-	27267
	o cümlədən, suvarılan	23198	14386	3743	202	266	-	18597	4601	4601	-	-
46	Ucar ümumi	75989	18608	199	-	-	15799	34606	6781	6420	-	210
	o cümlədən, suvarılan	24935	18337	194	-	-	60	18591	6344	6344	-	-
47	Füzuli ümumi	128016	32353	11908	360	444	56700	101765	2241	2078	-	78
	o cümlədən, suvarılan	46368	31578	11908	360	444	-	44290	2078	2078	-	-
48	Xanlar ümumi	102813	13422	922	311	3565	43980	62200	2919	2343	-	17071
	o cümlədən, suvarılan	10780	8605	922	94	2	-	9623	1157	1157	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
49	Xaçmaz ümumi	147075	42760	3349	-	21	30354	76484	5024	4219	-	20655
	o cümlədən, suvarılan	50152	42322	3323	-	21	576	46242	3910	3910	-	-
50	Xızı ümumi	17112	6810	-	250	623	86509	94192	569	348	-	9921
	o cümlədən, suvarılan	2047	1977172 84	-	-	-	-	1977	70	70	-	-
51	Hacıqabul ümumi	86637	16800	20	4473	-	30294	52071	1409	1129	-	1100
	o cümlədən, suvarılan	21724	20495	20	4473	-	-	21293	431	431	-	-
52	Cəbrayıl ümumi	118856	5751	7243	550	24	31805	60117	1079	815	-	4039
	o cümlədən, suvarılan	12509	65739	5294	-	18	856	11919	590	590	-	-
53	Cəlilabad ümumi	142661	8440	437	1268	2121	26972	96537	11507	11002	-	11008
	o cümlədən, suvarılan	9165	33384	-	-	72	432	8944	221	221	-	-
54	Şamaxı ümumi	157942	5544	3145	590	1634	71460	110213	2596	2309	-	11447
	o cümlədən, suvarılan	6870	69596	1326	-	-	-	6870	-	-	-	-
55	Şəki ümumi	237210	30434	7069	-	229	63178	140072	4603	4356	-	40143
	o cümlədən, suvarılan	38980	36009	4329	-	-	1832	36595	2385	2385	-	-
56	Şəmkir ümumi	195670	28396	1853	1962	2307	87718	129849	9241	8795	-	5056
	o cümlədən, suvarılan	38394	10646	1808	1168	203	6	31581	6801	6801	-	12
57	Babək ümumi	126053	10057	358	2736	31	24478	38249	3695	3328	-	450
	o cümlədən, suvarılan	16980	2911	358	2316	19	458	13208	3328	3328	-	444
58	Culfa ümumi	99407	2750	3	3859	249	21335	28357	1541	1334	-	262
	o cümlədən, suvarılan	5015	12812	3	929	41	-	3723	1292	1292	-	-
59	Şərur ümumi	123405	12460	36	1582	300	27881	42611	5052	4555	-	270
	o cümlədən, suvarılan	22432	-	36	1408	-	3968	17872	4554	4554	-	6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
60	Ordubad ümumi	91284	1651	227	838	330	14061	17107	1852	1665	-	246
	o cümlədən. suvarılan	4468	1651	227	838	87	-	2803	1665	1665	-	-
61	Şahbuz ümumi	81017	1101	115	238	2529	21291	25274	1146	1028	-	918
	o cümlədən. suvarılan	2678	565	115	68	520	374	1642	1028	1028	-	8
62	Sədərək ümumi	15134	379	19	1856	-	3313	5567	975	915	-	101
	o cümlədən. suvarılan	3477	379	19	1849	-	229	2476	900	900	-	101
63	Nax.MR üzrə cəmi: ümumi	536300	29500	758	11109	3439	112359	157165	14261	12825	-	2247
	o cümlədən. suvarılan	55050	27862	758	7408	667	5029	41724	12767	12767	-	559
64	Yux.Qarabağ üzrə cəmi: ümumi	497951	80626	15126	30	4177	120045	220004	3522	3042	12	147609
	o cümlədən. suvarılan	25283	15019	8772	-	-	-	23791	1331	1331	-	161
65	Bakı ümumi	187416	2109	345	25	-	2494	4973	5072	3315	2137	46
	o cümlədən. suvarılan	3187	1572	345	14	-	-	1931	10	10	1200	46
66	Sumqayıt ümumi	10865	277	214	-	-	565	1056	130	110	745	-
	o cümlədən. suvarılan	1338	269	214	-	-	-	483	110	110	745	-
67	Gəncə ümumi	8307	174	440	182	-	104	900	1124	658	304	-
	o cümlədən. suvarılan	1733	174	392	182	-	23	771	658	658	304	-
68	Mingəçevir ümumi	9375	78	37	58	168	1468	1809	340	302	300	-
	o cümlədən. suvarılan	885	78	37	-	168	-	283	302	302	300	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
69	Əli-Bayramlı ümumi	2565	36	100	-	-	491	627	365	272	-	-
	o cümlədən. suvarılan	408	36	100	-	-	-	136	272	272	-	-
70	Naftalan ümumi	305	21	-	18	-	145	184	78	28	-	-
	o cümlədən. suvarılan	67	21	-	18	-	-	39	28	28	-	-
71	Şəhərlər üzrə cəmi: ümumi	218833	2695	1136	283	168	5267	9549	7109	4685	3486	46
	o cümlədən. suvarılan	7618	2150	1088	214	168	23	3643	1380	1380	2549	46
	Azərbaycan üzrə cəmi: ümumi	8641506	1613147	172294	58752	107919	2562361	4514473	250963	222170	3770	1037434
	o cümlədən. suvarılan	1426026	1086846	125998	23892	6111	40366	1283213	136994	136994	2802	3017

**Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətində saxlanılan kənd təsərrüfatına
yararlı torpaq sahələrinin 1 yanvar 2001-ci il vəziyyətinə dair**

MƏLUMAT

№	Rayonların adı	Ümu- mi sahə	Əkin	Çox- illik əkmə- lər	Dincə qoyul- muş sahə- lər	Biçə- nək- lər	Örüş- lər	Kənd təsərrü- fatına yararlı sahələ- rin cəmi	Hə- yət- yanı sahə- lərin cəmi	O cüm- lədən K/t-na yararlı sahələr	Kol- lek- tiv bağla- r altınd a olan sahələ- r	Məşə sahə- ləri
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Abşeron ümumi	120084	6121	2709	2061	-	47940	58831	475	380	-	1427
	o cümlədən suvarılan	10563	4342	2709	171	-	1832	9054	92	92	-	1417
2	Ağdam ümumi	116226	22082	10970	58	18	42738	75866	2054	1789	7	1736
	o cümlədən suvarılan	34786	19906	10910	-	-	2364	33180	1599	1599	7	-
3	Ağdaş ümumi	21211	153	588	-	51	2971	3763	-	-	-	9963
	o cümlədən suvarılan	781	153	588	-	40	-	781	-	-	-	-
4	Ağstafa ümumi	80843	4194	65	-	854	38667	43780	134	124	-	7162
	o cümlədən suvarılan	3255	2702	65	-	182	205	3154	63	63	-	38
5	Ağsu ümumi	29674	559	16	47	1	16337	16960	-	-	-	3108
	o cümlədən suvarılan	497	356	16	47	-	78	497	-	-	-	-
6	Ağcabədi ümumi	67667	2260	80	-	-	27298	29638	171	145	-	4637
	o cümlədən suvarılan	3069	2205	80	-	-	774	3059	10	10	-	-
7	Astara ümumi	42128	396	195	19	9	2461	3080	-	-	-	37089
	o cümlədən suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
8	Balakən ümumi	58924	676	384	-	-	4805	5865	113	90	-	46357
	o cümlədən suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	Beyləqan ümumi	66565	3343	127	1402	-	26667	31539	4	3	-	3171
	o cümlədən suvarılan	4288	2897	9	1382	-	-	4288	-	-	-	-
10	Biləsuvar ümumi	73080	11470	-	2000	-	47881	61351	-	-	-	18
	o cümlədən suvarılan	3776	3080	-	-	-	678	3758	-	-	-	18
11	Bərdə ümumi	35730	2054	17	254	-	13312	15637	-	-	-	6673
	o cümlədən suvarılan	2617	2054	17	254	-	-	2325	-	-	-	292
12	Qazax ümumi	48213	2237	32	-	25	23210	25504	182	168	-	3927
	o cümlədən suvarılan	2083	1869	32	-	25	20	1946	-	-	-	137
13	Qax ümumi	95076	420	809	-	-	26997	28226	-	-	-	43751
	o cümlədən suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14	Qəbələ ümumi	159521	1002	118	-	14	43045	44179	-	-	-	50255
	o cümlədən suvarılan	59	52	7	-	-	-	59	-	-	-	-
15	Qobustan ümumi	91141	2767	-	687	-	43433	46587	-	-	-	242
	o cümlədən suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Quba ümumi	147575	1119	681	-	797	59376	61973	-	-	-	52545
	o cümlədən suvarılan	1514	921	526	-	25	42	1514	-	-	-	-
17	Qubadlı ümumi	79812	14956	850	-	631	17192	33629	543	454	-	13160
	o cümlədən suvarılan	5299	4456	558	-	11	-	5025	274	274	-	-
18	Qusar ümumi	90135	892	385	-	24	24084	25385	9	7	-	21970
	o cümlədən suvarılan	563	397	100	-	2	60	559	4	4	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
19	Daşkəsən ümumi	48996	29	11	-	895	10465	11400	-	-	-	25377
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20	Dəvəçi ümumi	42947	2182	70	197	1112	5180	8741	28	16	-	21455
	o cümlədən, suvarılan	3422	2164	20	126	485	588	3383	14	14	-	25
21	Zaqatala ümumi	131809	1688	196	-	-	35026	36910	8	-	-	51236
	o cümlədən, suvarılan	68	68	-	-	-	-	68	-	-	-	-
22	Zəngilan ümumi	72550	7704	2667	97	207	22873	33548	553	412	-	12864
	o cümlədən, suvarılan	5343	3646	1510	10	-	-	5166	177	177	-	-
23	Zərdab ümumi	13656	603	-	-	-	6045	6648	-	-	-	220
	o cümlədən, suvarılan	1722	603	-	-	-	1119	1722	-	-	-	-
24	İmişli ümumi	98042	657	6	-	-	46844	47507	-	-	-	689
	o cümlədən, suvarılan	1121	657	6	-	-	458	1121	-	-	-	-
25	İsmayilli ümumi	121434	2043	461	65	66	20749	23384	-	-	-	66799
	o cümlədən, suvarılan	28	-	-	-	-	-	-	-	-	-	28
26	Yardımlı ümumi	42583	5200	-	2326	1936	13800	23262	-	-	-	17260
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27	Yevlax ümumi	62275	917	47	-	24	18789	19777	-	-	-	2851
	o cümlədən, suvarılan	964	917	47	-	-	-	964	-	-	-	-
28	Kəlbəcər ümumi	124300	3952	10	2375	7571	34275	48183	911	753	-	32774
	o cümlədən, suvarılan	1331	1107	4	2	87	-	1200	131	131	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
29	Kürdəmir ümumi	21123	3136	18	73	-	7431	10658	-	-	-	640
	o cümlədən, suvarılan	4396	2832	18	73	-	1473	4396	-	-	-	-
30	Gədəbəy ümumi	83873	289	-	-	187	44889	45365	-	-	-	21914
31	Goranboy ümumi	44075	2200	174	-	86	2	2442	38	38	-	187
	o cümlədən, suvarılan	2667	2180	174	-	86	2	2442	38	38	-	187
32	Göyçay ümumi	8144	940	88	-	-	4059	5087	1	-	-	210
	o cümlədən, suvarılan	978	890	88	-	-	-	978	-	-	-	-
33	Laçın ümumi	166488	11344	245	3701	4682	55809	75781	927	720	-	33285
	o cümlədən, suvarılan	1515	889	226	-	-	125	1240	275	275	-	-
34	Lerik ümumi	73483	1702	-	-	1183	16133	19018	18	15	-	35895
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
35	Lənkəran ümumi	126686	211	371	54	1032	6941	8609	61	45	-	28510
	o cümlədən, suvarılan	245	206	39	-	-	-	245	-	-	-	-
36	Masallı ümumi	22783	20	-	80	177	1161	1438	-	-	-	15925
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
37	Neftçala ümumi	32190	3946	-	-	-	6510	10456	16	12	-	-
	o cümlədən, suvarılan	341	341	-	-	-	-	341	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
38	Oğuz ümumi	81078	1379	568	1454	40	13075	16516	-	-	-	40758
	o cümlədən, suvarılan	228	227	1	-	-	-	228	-	-	-	-
39	Saathli ümumi	41036	929	66	-	-	35687	36682	-	-	-	832
	o cümlədən, suvarılan	1909	929	66	-	-	914	1909	-	-	-	-
40	Sabirabad ümumi	26305	414	168	-	-	14798	15380	-	-	-	2369
	o cümlədən, suvarılan	796	414	168	-	-	214	796	-	-	-	-
41	Salyan ümumi	67257	5646	-	797	-	38351	44794	110	102	-	307
	o cümlədən, suvarılan	5366	4316	-	794	-	154	5264	102	102	-	-
42	Samux ümumi	108375	1974	40	109	-	36113	38236	44	40	-	2432
	o cümlədən, suvarılan	2163	1974	40	109	-	-	2123	40	40	-	-
43	Siyəzən ümumi	27120	-	-	40	-	3956	3996	-	-	-	6141
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
44	Tərtər ümumi	9736	940	71	-	-	3912	4923	8	7	-	505
	o cümlədən, suvarılan	1018	940	71	-	-	-	1011	7	7	-	-
45	Tovuz ümumi	97057	648	106	-	502	28850	30106	-	-	-	27234
	o cümlədən, suvarılan	224	220	4	-	-	-	224	-	-	-	-
46	Ucar ümumi	8286	802	11	-	-	1750	2563	-	-	-	210
	o cümlədən, suvarılan	597	531	6	-	-	60	597	-	-	-	-
47	Füzuli ümumi	113991	24344	10877	360	444	54342	90367	1263	1144	-	78
	o cümlədən, suvarılan	36394	23569	10877	360	444	-	35250	1144	1144	-	-
48	Xanlar ümumi	53787	3324	26	83	324	18109	21866	214	171	-	17071
	o cümlədən, suvarılan	2980	2830	26	83	2	-	2941	39	39	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
49	Xaçmaz ümumi	82680	4964	92	-	21	21906	26983	55	43	-	20655
	o cümlədən, suvarılan	5222	4526	92	-	21	541	5180	42	42	-	-
50	Xızı ümumi	90417	686	-	250	126	35144	36206	-	-	-	9921
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
51	Hacıqabul ümumi	37546	447	-	-	-	14081	14528	-	-	-	1100
	o cümlədən, suvarılan	60	60	-	-	-	-	60	-	-	-	-
52	Cəbrayıl ümumi	118856	20495	7243	550	24	31805	60117	1079	815	-	4039
	o cümlədən, suvarılan	12509	5751	5294	-	18	856	11919	590	590	-	-
53	Cəlilabad ümumi	56399	11230	-	1158	72	15641	28101	-	-	-	11008
	o cümlədən, suvarılan	654	654	-	-	-	-	654	-	-	-	-
54	Şamaxı ümumi	71821	1653	19	96	36	32100	33904	-	-	-	11447
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
55	Şəki ümumi	104401	4989	3333	-	229	21990	30541	-	-	-	40119
	o cümlədən, suvarılan	2116	160	1037	-	-	919	2116	-	-	-	-
56	Şəmkir ümumi	73564	287	174	-	-	31317	31778	-	-	-	4992
	o cümlədən, suvarılan	369	183	174	-	-	-	357	-	-	-	12
57	Babək ümumi	58563	165	21	159	12	15000	15357	101	90	-	444
	o cümlədən, suvarılan	1055	165	21	157	-	178	521	90	90	-	444
58	Culfa ümumi	17710	5	3	2	-	4562	4572	-	-	-	262
	o cümlədən, suvarılan	10	5	3	2	-	-	10	-	-	-	-
59	Şərur ümumi	56462	5	6	191	300	10376	10878	-	-	-	270
	o cümlədən, suvarılan	175	5	6	158	-	-	169	-	-	-	6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
60	Ordubad ümumi	16501	-	3	46	-	2533	2582	-	-	-	246
	o cümlədən, suvarılan	49	-	3	46	-	-	49	-	-	-	-
61	Şahbuz ümumi	22276	-	5	-	234	6219	6458	3	2	-	918
	o cümlədən, suvarılan	15	-	5	-	-	-	5	2	2	-	8
62	Sədərək ümumi	10351	-	-	18	-	2550	2568	17	15	-	-
	o cümlədən, suvarılan	71	-	-	11	-	60	71	-	-	-	-
63	Nax.MR üzrə cəmi: ümumi	181863	175	38	416	546	41240	42415	121	107	-	2140
	o cümlədən, suvarılan	1375	175	38	374	-	238	825	92	92	-	458
64	Yux.Qarabağ üzrə cəmi: ümumi	497951	80626	15126	30	4177	120045	220004	3522	3042	12	147609
	o cümlədən, suvarılan	25283	15019	8772	-	-	-	23791	1331	1331	-	161
65	Bakı ümumi	165585	2109	345	25	-	2494	4973	17	14	2100	46
	o cümlədən, suvarılan	3145	1572	345	14	-	-	1931	5	5	1163	46
66	Sumqayıt ümumi	7190	277	112	-	-	536	925	-	-	745	-
	o cümlədən, suvarılan	1126	269	112	-	-	-	381	-	-	745	-
67	Gəncə ümumi	5476	174	163	182	-	104	623	25	9	-	-
	o cümlədən, suvarılan	503	174	115	182	-	23	494	9	9	-	-
68	Mingəçevir ümumi	4845	5	-	1	56	160	222	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	61	5	-	-	56	-	61	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
69	Əli-Bayramlı ümumi	1515	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
70	Naftalan ümumi	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
71	Şəhərlər üzrə cəmi: ümumi	184631	2565	620	208	56	3294	6743	42	23	2845	46
	o cümlədən, suvarılan	4835	2020	572	196	56	23	2867	14	14	1908	46
	Azərbaycan üzrə cəmi: ümumi	4925197	294069	60968	20747	28276	1523187	1927247	12716	10674	2864	1035311
	o cümlədən, suvarılan	201464	126463	44987	3981	1484	13737	190652	6078	6078	1915	2819

**Azərbaycan Respublikasında bələdiyyə mülkiyyətindəki kənd təsərrüfatına
yararlı torpaq sahələrinin 1 yanvar 2001-ci il vəziyyətinə dair**

MƏLUMAT

№	Rayonların adı	Ümumi sahə	Əkin	Çox-illik əkmələr	Dincə qoyulmuş sahələr	Bi-çə-nək-lər	Örüş-lər	Kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin cəmi	Hə-yət-yanı sahə-lərin cəmi	O cümlə-dən	Kol-lektiv bağlar altında olan sahə-lər	Me-şə sa-hə-ləri
										K/t-na yararlı sahələr		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Abşeron ümumi	29249	1840	287	3493	-	13598	19218	60	52	-	97
	o cümlədən suvarılan	2363	950	287	606	-	423	2266	-	-	-	97
2	Ağdam ümumi	5452	594	22	32	-	510	1158	1010	912	-	7
	o cümlədən suvarılan	997	594	22	32	-	-	648	349	349	-	-
3	Ağdaş ümumi	39058	1385	34	116	31	18191	19757	532	491	-	88
	o cümlədən suvarılan	1930	1385	34	20	-	-	1439	491	491	-	-
4	Ağstafa ümumi	23153	973	-	-	-	15521	16494	289	230	-	-
	o cümlədən suvarılan	1441	973	-	-	-	468	1441	-	-	-	-
5	Ağsu ümumi	52171	2114	26	-	426	31566	34132	158	136	-	-
	o cümlədən suvarılan	2049	2023	26	-	-	-	2049	-	-	-	-
6	Ağcabədi ümumi	21464	2924	330	-	-	5561	8815	232	147	-	32
	o cümlədən suvarılan	3036	2924	-	-	-	-	2924	112	112	-	-
7	Astara ümumi	8925	354	24	13	31	2447	2869	309	187	-	117
	o cümlədən suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
8	Balakən ümumi	8942	1198	43	-	9	2500	3750	292	257	-	17
	o cümlədən, suvarılan	75	75	-	-	-	-	75	-	-	-	-
9	Beyləqan ümumi	18995	2530	44	-	-	2538	5112	177	163	-	-
	o cümlədən, suvarılan	2352	2340	12	-	-	-	2352	-	-	-	-
10	Biləsuvar ümumi	20073	1811	29	52	6	8856	10754	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	3749	1521	25	26	-	2177	3749	-	-	-	-
11	Bərdə ümumi	27221	2543	171	-	-	10749	13463	300	192	-	343
	o cümlədən, suvarılan	2906	2543	171	-	-	-	2714	192	192	-	-
12	Qazax ümumi	29524	1148	-	436	94	20263	21941	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	625	563	-	-	-	62	625	-	-	-	-
13	Qax ümumi	16437	1357	207	-	-	7881	9445	66	53	-	-
	o cümlədən, suvarılan	1064	857	207	-	-	-	1064	-	-	-	-
14	Qəbələ ümumi	20824	1070	309	-	4	7931	9314	143	115	-	-
	o cümlədən, suvarılan	920	868	52	-	-	-	920	-	-	-	-
15	Qobustan ümumi	63727	1479	-	-	-	32577	34056	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Quba ümumi	92311	1093	637	-	465	54485	56680	323	288	-	162
	o cümlədən, suvarılan	2474	879	364	-	101	901	2245	229	229	-	-
17	Qubadlı ümumi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Qusar ümumi	45891	2183	42	-	445	24025	26695	206	99	19	15
	o cümlədən, suvarılan	2928	766	42	-	36	2084	2928	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
19	Daşkəsən ümumi	28705	144	44	-	459	24572	25219	24	22	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20	Dəvəçi ümumi	35291	866	65	-	169	20950	22050	682	540	-	-
	o cümlədən, suvarılan	956	582	6	-	-	-	588	368	368	-	-
21	Zaqatala ümumi	17628	5625	109	-	-	5752	11486	179	156	-	11
	o cümlədən, suvarılan	2733	2733	-	-	-	-	2733	-	-	-	-
22	Zəngilan ümumi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23	Zərdab ümumi	23918	2455	457	-	-	6451	9363	94	56	--	-
	o cümlədən, suvarılan	2851	2455	396	-	-	-	2851	-	-	-	-
24	İmişli ümumi	33503	1938	2	-	-	19581	21521	631	501	-	-
	o cümlədən, suvarılan	5534	1938	2	-	-	3093	5033	501	501	-	-
25	İsmayıllı ümumi	55540	2038	6	-	-	36319	38363	185	100	-	-
	o cümlədən, suvarılan	1341	-	-	-	-	1341	1341	-	-	-	-
26	Yardımlı ümumi	17538	671	109	-	199	10626	11605	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27	Yevlax ümumi	47968	1460	90	-	-	29757	31307	347	196	-	-
	o cümlədən, suvarılan	5417	1460	90	-	-	3671	5221	196	196	-	-
28	Kəlbəcər ümumi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
29	Kürdəmir ümumi	45307	1852	114	-	-	21049	23015	364	135	-	99
	o cümlədən, suvarılan	4439	1852	114	-	-	2338	4304	135	135	-	-
30	Gədəbəy ümumi	36605	758	-	-	377	27884	29019	400	238	-	-
	o cümlədən, suvarılan	5	5	-	-	-	-	5	-	-	-	-
31	Goranboy ümumi	48332	1970	21	286	131	34827	37235	252	177	-	116
	o cümlədən, suvarılan	2396	1740	21	285	80	96	2222	174	174	-	-
32	Göyçay ümumi	32030	1506	-	-	-	18021	19527	600	289	-	-
	o cümlədən, suvarılan	1708	1504	-	-	-	-	1504	204	204	-	-
33	Laçın ümumi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
34	Lerik ümumi	44404	615	-	-	-	34149	34764	71	50	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
35	Lənkəran ümumi	11726	1154	365	32	52	1450	3053	481	451	-	540
	o cümlədən, suvarılan	571	462	109	-	-	-	571	-	-	-	-
36	Masallı ümumi	18958	1364	113	-	143	3323	4943	98	68	-	440
	o cümlədən, suvarılan	7	-	7	-	-	-	7	-	-	-	-
37	Neftçala ümumi	50097	3462	-	-	-	28432	31894	892	479	-	-
	o cümlədən, suvarılan	1242	1242	-	-	-	-	1242	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
38	Oğuz ümumi	19756	1279	24	-	-	8232	9535	47	42	-	133
	o cümlədən, suvarılan	876	811	23	-	-	-	834	42	42	-	-
39	Saatlı ümumi	20924	2276	-	-	-	10320	12596	398	164	-	-
	o cümlədən, suvarılan	2276	2276	-	-	-	-	2276	-	-	-	-
40	Sabirabad ümumi	58452	2714	14	-	-	21416	24144	1246	968	-	8
	o cümlədən, suvarılan	7388	2714	14	-	-	3692	6420	968	968	-	-
41	Salyan ümumi	31093	1732	-	216	-	10211	12159	571	496	-	29
	o cümlədən, suvarılan	2472	1732	-	216	-	28	1976	496	496	-	-
42	Samux ümumi	8504	720	27	55	-	4173	4975	-	-	-	29
	o cümlədən, suvarılan	802	720	27	55	-	-	802	-	-	-	-
43	Siyəzən ümumi	37018	530	-	-	-	24449	24979	728	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	276	198	-	-	-	78	276	-	-	-	-
44	Tərtər ümumi	12134	1265	29	-	-	3932	5226	221	176	-	15
	o cümlədən, suvarılan	1470	1265	29	-	-	-	1294	176	176	-	-
45	Tovuz ümumi	46484	1193	287	84	51	34423	36038	65	54	-	33
	o cümlədən, suvarılan	1298	1039	259	-	-	-	1298	-	-	-	-
46	Ucar ümumi	44885	1802	9	-	-	14049	15860	146	76	-	-
	o cümlədən, suvarılan	1811	1802	9	-	-	-	1811	-	-	-	-
47	Füzuli ümumi	4382	375	-	-	-	2358	2733	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	375	375	-	-	-	-	375	-	-	-	-
48	Xanlar ümumi	33123	867	3	62	118	25871	26921	215	150	-	-
	o cümlədən, suvarılan	509	502	3	4	-	-	509	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
49	Xaçmaz ümumi	21045	2195	-	-	-	8448	10643	477	302	-	-
	o cümlədən, suvarılan	2532	2195	-	-	-	35	2230	302	302	-	-
50	Xızı ümumi	74886	959	-	-	422	51365	52746	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	410	410	-	-	-	-	410	-	-	-	-
51	Hacıqabul ümumi	28095	541	-	441	-	16213	17195	761	570	-	-
	o cümlədən, suvarılan	885	444	-	441	-	-	885	-	-	-	-
52	Cəbrayıl ümumi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
53	Cəlilabad ümumi	21772	3907	80	10	-	11331	15328	125	105	-	-
	o cümlədən, suvarılan	432	-	-	-	-	432	432	-	-	-	-
54	Şamaxı ümumi	48583	1551	-	84	12	39360	41007	360	272	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
55	Şəki ümumi	71306	10310	-	-	-	41188	51498	1133	1015	-	24
	o cümlədən, suvarılan	2550	851	-	-	-	913	1764	786	786	-	-
56	Şəmkir ümumi	74063	2197	107	160	4	56401	58869	400	350	-	64
	o cümlədən, suvarılan	2076	1675	107	77	-	6	1865	211	211	-	-
57	Babək ümumi	52043	939	3	-	19	9478	10439	600	545	-	6
	o cümlədən, suvarılan	1768	921	3	-	19	280	1223	545	545	-	-
58	Culfa ümumi	73597	278	-	-	20	16773	17071	155	100	-	-
	o cümlədən, suvarılan	288	220	-	-	10	-	230	58	58	-	-
59	Şərur ümumi	48064	382	1	2	-	17505	17890	16	14	-	-
	o cümlədən, suvarılan	4367	382	1	2	-	3968	4353	14	14	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
60	Ordubad ümumi	70506	33	19	222	-	11528	11802	298	258	-	-
	o cümlədən, suvarılan	532	33	19	222	-	-	274	258	258	-	-
61	Şahbuz ümumi	53977	6	4	39	1	15072	15122	73	49	-	-
	o cümlədən, suvarılan	473	6	4	39	1	374	424	49	49	-	-
62	Sədərək ümumi	1692	-	-	103	-	763	866	-	-	-	101
	o cümlədən, suvarılan	373	-	-	103	-	169	272	-	-	-	101
63	Nax.MR üzrə cəmi: ümumi	299879	1638	27	366	40	7119	73190	1142	966	-	107
	o cümlədən, suvarılan	7801	1562	27	366	30	4791	6776	924	924	-	101
64	Yux.Qarabağ üzrə cəmi: ümumi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
65	Bakı ümumi	16739	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
66	Sumqayıt ümumi	3568	-	102	-	-	22	124	130	110	-	-
	o cümlədən, suvarılan	212	-	102	-	-	-	102	110	110	-	-
67	Gəncə ümumi	1428	-	277	-	-	-	277	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	277	-	277	-	-	-	277	-	-	-	-
68	Mingəçevir ümumi	3872	73	37	57	112	1308	1587	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	222	73	37	-	112	-	222	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
69	Əli-Bayramlı ümumi	1050	36	100	-	-	491	627	365	272	-	-
	o cümlədən, suvarılan	408	36	100	-	-	-	136	272	272	-	-
70	Naftalan ümumi	285	21	-	18	-	145	184	78	28	-	-
	o cümlədən, suvarılan	67	21	-	18	-	-	39	28	28	-	-
71	Şəhərlər üzrə cəmi: ümumi	26942	130	516	75	112	1966	2799	573	410	-	-
	o cümlədən, suvarılan	1186	130	516	18	112	-	776	410	410	-	-
	Azərbaycan üzrə cəmi: ümumi	2054293	92655	4823	6013	3800	1039167	1146458	18005	12896	19	2526
	o cümlədən, suvarılan	95534	55935	3001	2146	359	26629	88070	7266	7266	-	198

**Azərbaycan Respublikasında xüsusi mülkiyyətə verilən
kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin 1 yanvar 2001-ci il vəziyyətinə dair**

MƏLUMAT

№	Rayonların adı	Ümumi sahə	Əkin	Çox-illik əkmələr	Dincə qoyulmuş sahələr	Biçə-nəklər	Örüşlər	Kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin cəmi	Həyat-yanı sahələrin cəmi	O cümlədən K/t-na yararlı sahələr	Kollektiv bağlar altında olan sahələr	Məşə sahələri
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Abşeron ümumi	6734	3243	461	220	-	-	3924	2564	1329	246	-
	o cümlədən suvarılan	3536	2674	461	-	-	-	3135	155	155	246	-
2	Ağdam ümumi	15543	12213	1018	121	-	-	13352	2191	2081	-	-
	o cümlədən suvarılan	13934	11866	1012	59	-	-	12937	997	997	-	-
3	Ağdaş ümumi	34451	26346	120	1829	586	-	28881	5570	5344	-	-
	o cümlədən suvarılan	31810	26346	120	-	-	-	26466	5344	5344	-	-
4	Ağstafa ümumi	20000	13585	2076	6	234	-	15901	4099	3725	-	-
	o cümlədən suvarılan	17794	12812	2076	-	7	-	14895	2899	2899	-	-
5	Ağsu ümumi	40056	32819	3622	782	70	-	37293	2763	2580	-	-
	o cümlədən suvarılan	34525	28615	3222	621	70	-	32528	1997	1997	-	-
6	Ağcabədi ümumi	50967	46431	539	-	-	-	46970	3997	3542	-	-
	o cümlədən suvarılan	50309	46228	539	-	-	-	46767	3542	3542	-	-
7	Astara ümumi	10590	5425	2106	173	635	-	8339	2251	1956	-	-
	o cümlədən suvarılan	4704	3149	1473	47	35	-	4704	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
8	Balakən ümumi	24621	16129	5766	-	193	-	22088	2533	2207	-	-
	o cümlədən. suvarılan	6748	4283	1777	-	-	-	6060	688	688	-	-
9	Beyləqan ümumi	42033	37820	2349	124	-	-	40293	1740	1455	-	-
	o cümlədən. suvarılan	41652	37820	2349	35	-	-	40204	1448	1448	-	-
10	Biləsuvar ümumi	34068	31359	-	475	-	-	31834	2234	1823	-	-
	o cümlədən. suvarılan	31384	29096	-	465	-	-	29561	1823	1823	-	-
11	Bərdə ümumi	50092	40218	1152	1992	-	-	43362	6730	6393	-	-
	o cümlədən. suvarılan	48426	40218	1152	1992	-	-	43362	5064	5064	-	-
12	Qazax ümumi	24268	17936	637	1454	808	-	20835	3433	3191	-	-
	o cümlədən. suvarılan	13633	9872	637	49	369	-	10927	2706	2706	-	-
13	Qax ümumi	26100	18097	5689	-	-	-	23786	2313	1815	-	-
	o cümlədən. suvarılan	18642	13666	4366	-	-	-	18032	610	610	-	-
14	Qəbələ ümumi	37697	22838	11249	1048	536	-	35671	2026	1725	-	-
	o cümlədən. suvarılan	14945	9631	4528	-	-	-	14159	786	786	-	-
15	Qobustan ümumi	32004	27995	1105	2154	-	-	31254	750	277	-	-
	o cümlədən. suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Quba ümumi	50417	17366	13424	-	14027	-	44817	5600	5144	-	-
	o cümlədən. suvarılan	25014	9669	12323	-	716	-	22708	2306	2306	-	-
17	Qubadlı ümumi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən. suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Qusar ümumi	51619	31312	7056	-	9641	-	48009	3610	3070	-	-
	o cümlədən. suvarılan	25907	17405	6521	-	539	-	24465	1442	1442	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
19	Daşkəsən ümumi	12622	2322	8	-	8561	-	10891	1731	1605	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20	Dəvəçi ümumi	21787	15757	2352	-	2132	-	20241	1546	1238	-	-
	o cümlədən, suvarılan	14115	12720	499	-	321	-	13540	575	575	-	-
21	Zaqatala ümumi	32848	18751	7594	14	413	-	26772	6076	5738	-	-
	o cümlədən, suvarılan	12761	8267	3109	-	-	-	11376	1385	1385	-	-
22	Zəngilan ümumi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23	Zərdab ümumi	28848	26917	9	-	-	-	26926	1922	1640	-	-
	o cümlədən, suvarılan	28183	26917	9	-	-	-	26926	1257	1257	-	-
24	İmişli ümumi	39680	32240	-	-	-	-	32240	7440	6776	-	-
	o cümlədən, suvarılan	36896	32240	-	-	-	-	32240	4656	4656	-	-
25	İsmayilli ümumi	40341	32382	858	656	2427	-	36323	4018	3754	-	-
	o cümlədən, suvarılan	7464	6553	311	10	57	-	6931	533	533	-	-
26	Yardımlı ümumi	12406	6907	-	261	3004	-	10172	2234	2145	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27	Yevlax ümumi	33090	28299	745	58	761	-	29863	3227	2516	-	-
	o cümlədən, suvarılan	32379	28299	745	58	761	-	29863	2516	2516	-	-
28	Kəlbəcər ümumi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
29	Kürdəmir ümumi	49760	41210	1144	-	-	-	42354	7406	7197	-	-
	o cümlədən, suvarılan	44008	41134	1144	-	-	-	42278	1730	1730	-	-
30	Gədəbəy ümumi	23769	9022	-	-	8983	-	18005	5764	5487	-	-
	o cümlədən, suvarılan	828	822	-	-	-	-	822	6	6	-	-
31	Goranboy ümumi	50734	39480	222	1725	2948	-	44375	6359	6171	-	-
	o cümlədən, suvarılan	43027	35943	209	925	210	-	37287	5740	5740	-	-
32	Göyçay ümumi	28078	19466	3248	-	-	-	22714	5364	5050	-	-
	o cümlədən, suvarılan	23586	15541	2995	-	-	-	18536	5050	5050	-	-
33	Laçın ümumi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
34	Lerik ümumi	15585	11044	382	-	2280	-	13706	1879	1635	-	-
	o cümlədən, suvarılan	406	406	-	-	-	-	406	-	-	-	-
35	Lənkəran ümumi	15529	6815	4518	469	602	-	12404	3125	2698	-	-
	o cümlədən, suvarılan	8717	5061	3356	300	-	-	8717	-	-	-	-
36	Masallı ümumi	30356	23628	1275	-	1828	-	26731	3625	3231	-	-
	o cümlədən, suvarılan	9265	8019	1246	-	-	-	9265	-	-	-	-
37	Neftçala ümumi	41002	39578	-	-	-	-	39578	1424	1112	-	-
	o cümlədən, suvarılan	35076	34065	-	-	-	-	34065	1011	1011	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
38	Oğuz ümumi	20779	16525	1826	-	-	-	18351	2428	2363	-	-
	o cümlədən, suvarılan	9354	6659	1346	-	-	-	8005	1349	1349	-	-
39	Saatlı ümumi	43776	35557	-	-	-	-	35557	8219	8009	-	-
	o cümlədən, suvarılan	43344	35557	-	-	-	-	35557	7787	7787	-	-
40	Sabirabad ümumi	55997	45653	-	-	-	-	45653	10344	8767	-	-
	o cümlədən, suvarılan	54420	45653	-	-	-	-	45653	8767	8767	-	-
41	Salyan ümumi	38799	30791	-	969	-	-	31760	7039	6552	-	-
	o cümlədən, suvarılan	38312	30791	-	969	-	-	31760	6552	6552	-	-
42	Samux ümumi	18879	12785	3646	235	5	-	16671	2208	2072	-	-
	o cümlədən, suvarılan	18743	12785	3646	235	5	-	16671	2072	2072	-	-
43	Siyəzən ümumi	11768	8940	1658	-	300	-	10898	870	688	-	-
	o cümlədən, suvarılan	3727	2683	862	-	-	-	3545	182	182	-	-
44	Tərtər ümumi	23069	20065	305	-	-	-	20370	2699	2494	-	-
	o cümlədən, suvarılan	22864	20065	305	-	-	-	20370	2494	2494	-	-
45	Tovuz ümumi	29343	14935	3480	390	2880	-	21685	7658	7200	-	-
	o cümlədən, suvarılan	21676	13127	3480	202	266	-	17075	4601	4601	-	-
46	Ucar ümumi	22818	16004	179	-	-	-	16183	6635	6344	-	-
	o cümlədən, suvarılan	22527	16004	179	-	-	-	16183	6344	6344	-	-
47	Füzuli ümumi	9643	7634	1031	-	-	-	8665	978	934	-	-
	o cümlədən, suvarılan	9599	7634	1031	-	-	-	8665	934	934	-	-
48	Xanlar ümumi	15903	9231	893	166	3123	-	13413	2490	2022	-	-
	o cümlədən, suvarılan	7291	5273	893	7	-	-	6173	1118	1118	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
49	Xaçmaz ümumi	43350	35601	3257	-	-	-	38858	4492	3874	-	-
	o cümlədən, suvarılan	42398	35601	3231	-	-	-	38832	3566	3566	-	-
50	Xızı ümumi	5809	5165	-	-	75	-	5240	569	348	-	-
	o cümlədən, suvarılan	1637	1567	-	-	-	-	1567	70	70	-	-
51	Hacıqabul ümumi	20996	16296	20	4032	-	-	20348	648	559	-	-
	o cümlədən, suvarılan	20779	16296	20	4032	-	-	20348	431	431	-	-
52	Cəbrayıl ümumi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
53	Cəlilabad ümumi	64490	50602	357	100	2049	-	53108	11382	10897	-	-
	o cümlədən, suvarılan	8079	7786	-	-	72	-	7858	221	221	-	-
54	Şamaxı ümumi	37538	30180	3126	410	1586	-	35302	2236	2037	-	-
	o cümlədən, suvarılan	6870	5544	1326	-	-	-	6870	-	-	-	-
55	Şəki ümumi	61503	54297	3736	-	-	-	58033	3470	3341	-	-
	o cümlədən, suvarılan	34314	29423	3292	-	-	-	32715	1599	1599	-	-
56	Şəmkir ümumi	48043	33525	1572	1802	2303	-	39202	8841	8445	-	-
	o cümlədən, suvarılan	35949	26538	1527	1091	203	-	29359	6590	6590	-	-
57	Babək ümumi	15447	9542	334	2577	-	-	12453	2994	2693	-	-
	o cümlədən, suvarılan	14157	8971	334	2159	-	-	11464	2693	2693	-	-
58	Culfa ümumi	8100	2628	-	3857	229	-	6714	1386	1234	-	-
	o cümlədən, suvarılan	4717	2525	-	927	31	-	3483	1234	1234	-	-
59	Sərur ümumi	18879	12425	29	1389	-	-	13843	5036	4541	-	-
	o cümlədən, suvarılan	17890	12073	29	1248	-	-	13350	4540	4540	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
60	Ordubad ümumi	4277	1618	205	570	330	-	2723	1554	1407	-	-
	o cümlədən, suvarılan	3887	1618	205	570	87	-	2480	1407	1407	-	-
61	Şahbuz ümumi	4764	1095	106	199	2294	-	3694	1070	1407	-	-
	o cümlədən, suvarılan	2190	559	106	29	519	-	1213	977	977	-	-
62	Sədərək ümumi	3091	379	19	1735	-	-	2133	958	900	-	-
	o cümlədən, suvarılan	3033	379	19	1735	-	-	2133	900	900	-	-
63	Nax.MR üzrə cəmi: ümumi	54558	27687	693	10327	2853	-	41560	12998	11752	-	-
	o cümlədən, suvarılan	45874	26125	693	6668	637	-	34123	11751	11751	-	-
64	Yux.Qarabağ üzrə cəmi: ümumi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
65	Bakı ümumi	5092	-	-	-	-	-	-	5055	3301	37	-
	o cümlədən, suvarılan	42	-	-	-	-	-	-	5	5	37	-
66	Sumqayıt ümumi	107	-	-	-	-	7	7	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
67	Gəncə ümumi	1403	-	-	-	-	-	-	1099	649	304	-
	o cümlədən, suvarılan	953	-	-	-	-	-	-	649	649	304	-
68	Mingəçevir ümumi	658	-	-	-	-	-	-	340	302	300	-
	o cümlədən, suvarılan	602	-	-	-	-	-	-	302	302	300	-

104

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
69	Əli-Bayramlı ümumi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
70	Naftalan ümumi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	o cümlədən, suvarılan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
71	Şəhərlər üzrə cəmi: ümumi	7260	-	-	-	-	7	7	6494	4252	641	-
	o cümlədən, suvarılan	1597	-	-	-	-	-	-	956	956	641	-
	Azərbaycan üzrə cəmi: ümumi	1662016	1226423	106503	31992	75843	7	1440768	220242	198600	887	
	o cümlədən, suvarılan	1129028	904448	78010	17765	4268	-	1004491	123650	123650	887	

105

**Azərbaycan Respublikası torpaqlarının kateqoriyalar üzrə bölgüsü haqqında
01 yanvar 2001-ci il vəziyyətinə dair**

Əlavə 6

MƏLUMAT

No	Rayon və şəhərlərin adı	Ümumi sahə	Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar	Yaşayış məntəqə- lərinin torpaq- ları	Sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqlar	Xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları	Meşə fondu torpaqları	Su fondu torpaq- ları	Ehtiyat fondu torpaqları
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Abşeron	156067	114845	9153	3819	-	1667	3600	22983
2	Ağdaş	94720	70931	700	4193	8838	7568	184	2306
3	Ağstafa	123996	95428	289	9395	4769	6489	1930	5696
4	Ağdam	137221	129495	1786	1910	-	1014	2924	92
5	Ağsu	121901	110126	202	2666	-	6035	231	2641
6	Ağcabədi	140098	114490	322	4649	3612	7308	4507	5210
7	Astara	61643	21212	314	714	1097	37421	-	885
8	Balakən	92487	36970	745	398	16560	35845	-	1969
9	Beyləqan	177593	110106	309	9800	-	3675	-	3703
10	Biləsuvar	127221	101976	465	8636	-	181	866	15097
11	Bərdə	113043	95122	708	3537	-	7343	1762	4571
12	Qazax	102005	92161	310	3410	-	3093	408	2623
13	Qax	137613	86092	354	276	8821	39131	168	2771
14	Qəbələ	218042	148871	314	4569	-	60771	397	3120
15	Qobustan	186872	182777	44	9	-	81	968	2993
16	Quba	290303	222442	970	926	-	56647	5876	3442
17	Qubadlı	79812	66726	224	588	-	11434	790	50
18	Qusar	187645	154680	524	1979	-	22270	1014	7178
19	Daşkəsən	90323	57873	425	3662	-	27287	-	1076
20	Dəvəçi	100025	66006	1069	2015	-	21500	1180	8255

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
21	Zaqatala	182285	114616	367	350	7494	51012	2712	5734
22	Zəngilan	72550	57399	28	3651	107	11365	-	-
23	Zərdab	66422	60796	395	1365	-	963	902	2001
24	İmişli	171225	126755	631	17289	-	5468	254	20828
25	İsmayilli	217315	132372	821	3352	5778	67210	480	7302
26	Yardımlı	72527	43064	-	6722	-	20536	72	2133
27	Yevlax	143333	101032	2269	3921	3800	5357	25231	1723
28	Kəlbəcər	124300	91360	380	1156	-	29176	-	2228
29	Kürdəmir	116190	104233	364	2995	-	888	2344	5366
30	Gədəbəy	144247	113010	509	2548	-	27180	-	1000
31	Goranboy	173139	153585	517	1133	-	9560	706	7638
32	Gövcay	68252	62120	600	1823	2	210	1021	2476
33	Laçın	166488	129511	287	1813	-	34877	-	-
34	Lənk	133472	90884	220	1447	-	40306	-	615
35	Lənkəran	153941	25071	1247	2384	88359	28932	1113	6835
36	Masallı	72097	47619	98	1026	-	16663	440	6251
37	Neftçala	123289	99992	3059	8298	-	-	1523	10417
38	Oğuz	121613	71869	128	1392	1000	43497	304	3423
39	Saatlı	105736	96041	398	2923	-	1848	342	4184
40	Sabirabad	140754	117673	1246	1925	-	4767	4973	10170
41	Salyan	137149	86812	1250	8141	29683	530	2710	8023
42	Samux	135758	93463	-	3142	678	2065	34084	2326
43	Siyazan	75906	62796	728	3387	-	6141	-	2854
44	Tərtər	44939	41118	347	1084	-	490	276	1624
45	Tovuz	172884	127569	381	2007	-	33323	6406	3198
46	Ucar	75989	67727	465	5134	-	522	-	2141
47	Füzuli	128016	121450	-	2462	-	78	-	4026
48	Xanlar	102813	77799	250	2579	7131	13275	221	1558
49	Xaçmaz	147075	111794	857	11034	-	20659	-	2731
50	Xızı	171112	125781	-	14651	4563	7797	-	18320
51	Hacıqabul	86637	68217	3398	3821	-	2233	3858	5110
52	Cəbrayıl	118856	110622	158	2240	-	4280	1144	412

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
53	Cəlilabad	142661	110189	176	2503	-	17506	54	12233
54	Şamaxı	157942	135190	576	3822	525	10999	2081	4749
55	Şəki	237210	159506	2827	1765	-	48510	3376	21226
56	Şəmkir	195670	166627	585	8511	27	5570	10326	4024
57	Babək	126053	103415	955	11983	-	503	7709	1488
58	Culfa	99407	90796	233	3418	-	262	288	4410
59	Şərur	123405	109022	54	7970	-	270	1005	5084
60	Ordubad	91284	90060	461	-	-	469	20	274
61	Şahbuz	81017	73147	73	784	-	2654	728	3631
62	Sədərək	15134	13621	-	454	-	-	-	1059
Naxçıvan MR üzrə cəmi		536300	480061	1776	24609	-	4158	9750	15946
63	Yuxarı Qarabağ	497951	361341	1504	3834	-	128769	2096	407
64	Bakı	187416	16476	10041	145519	708	-	-	14672
65	Əli-Bayramlı	2565	1496	-	374	-	-	695	-
66	Naftalan	305	207	78	20	-	-	-	-
67	Mingəçevir	9375	1911	1807	471	187	-	3822	1177
68	Gəncə	8307	3734	1213	3302	-	-	58	-
69	Sumqayıt	10865	777	3546	6542	-	-	-	-
Şəhərlər üzrə cəmi		218833	24601	16685	156228	895	-	4575	15849
Respublika üzrə cəmi		8641506	6449994	64754	395618	193739	1063480	150179	323742

Azərbaycan Respublikası torpaqlarının keyfiyyət qrupuna görə bölgüsü haqqında

MƏLUMAT

Sıra №-si	İnzibati rayonun adı	Ümumi sahə ha-la	Bonitet şkalası	Keyfiyyət qrupu	Təbii təsərrüfat yerləri				Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların cəmi	Həyat-yanı torpaq sahələrinin cəmi	Kollektiv bağçılığın sahələri cəmi	Sair torpaqların cəmi
					Əkin dinc	Çox illik əkmələr	Biçənək	Örüş				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Abşeron		100-81	I	283	-	-	-	283	2329	-	-
			80-61	II	3691	1124	-	5304	10119	-	-	
			60-41	III	8135	1980	-	2686	12801	-	-	
			40-21	IV	3697	353	-	5555	9605	-	-	
			20-I	V	-	-	-	9219	9219	-	-	
	Cəmi	156067	-	-	15806	3457	-	22764	42027	-	-	111565
2	Ağdam		100-81	I	28782	6725	-	1643	37150	5255	7	-
			80-61	II	5616	3964	18	5295	14893	-	-	
			60-41	III	702	-	-	8765	10788	-	-	
			40-21	IV	-	1321	-	2432	2432	-	-	
			20-I	V	-	-	-	124	124	-	-	
	Cəmi	115396	-	-	35100	-	18	18259	65387	5255	7	44747
3	Ağdaş		100-81	I	-	-	-	1270	1270	6102	-	-
			80-61	II	3579	200	-	6560	10339	-	-	
			60-41	III	19687	475	447	7195	27804	-	-	
			40-21	IV	6563	67	221	2963	9814	-	-	
			20-I	V	-	-	-	3174	3174	-	-	
	Cəmi	94720	-	-	29829	742	668	21162	52401	6102	-	36217

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
4	Ağstafa		100-81	I	1037	197	116	-	1350	4522		
			80-61	II	2169	1218	843	15968	27198			
			60-41	III	6972	726	123	15987	25324			
			40-21	IV	8552	-	-	1044	1044			
			20-1	V	-	-	-	-	-			
	Cəmi:	123996	-	-	18758	2141	1088	32999	54986	4522		64488
5	Ağsu		100-81	I	1237	212	6	736	2191	2921		
			80-61	II	5410	1585	355	7375	14725			
			60-41	III	25380	1560	100	10056	37096			
			40-21	IV	4294	307	36	16489	21126			
			20-1	V	-	-	-	-	-			
	Cəmi:	121901	-	-	36321	3664	497	34656	75138	2921		43842
6	Ağcabədi		100-81	I	155	7	-	-	162	4400		
			80-61	II	24517	732	-	1049	26298			
			60-41	III	25291	210	-	4817	30318			
			40-21	IV	1652	-	-	3022	4674			
			20-1	V	-	-	-	-	-			
	Cəmi:	140098	-	-	51615	949	-	8888	61452	4400		74246
7	Astara		100-81	I	511	27	-	35	573	2560		
			80-61	II	2128	1393	413	745	4679			
			60-41	III	3519	901	235	1808	6463			
			40-21	IV	222	4	27	958	1211			
			20-1	V	-	-	-	-	-			
	Cəmi:	61643	-	-	6380	2325	675	3546	12926	2560		46157

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
8	Balakən		100-81	I	1442	557	5	271	2275	2729		
			80-61	II	6660	2787	143	1083	10673			
			60-41	III	9540	2540	48	2708	14836			
			40-21	IV	360	309	7	1355	2031			
			20-1	V	-	-	-	-	-			
	Cəmi:	99442	-	-	18002	6193	203	5417	29815	2729		66898
9	Beyləqan		100-81	I	225	-	-	-	225	1917		
			80-61	II	7277	-	-	8756	16033	-		
			60-41	III	37286	2522	-	584	40392	-		
			40-21	IV	135	-	-	389	524	-		
			20-1	V	-	-	-	-	-	-		
	Cəmi:	127593	-	-	44923	2522	-	9729	57174	1917		68502
10	Biləsuvar		100-81	I	47	-	-	-	47	2234		
			80-61	II	18018	14	6	1938	19976	-		
			60-41	III	26932	15	-	3174	30121	-		
			40-21	IV	2170	-	-	19721	21891	-		
			20-1	V	-	-	-	3259	3259	-		
	Cəmi:	112618	-	-	47167	29	6	28092	75294	2234		35090
11	Bərdə rayonu		100-81	I	235	-	-	-	235	7030		
			80-61	II	24519	473	-	3711	28703			
			60-41	III	20801	867	-	4795	26463			
			40-21	IV	1506	-	-	5424	6930			
			20-1	V	-	-	-	1792	1792			
	Cəmi:	113043	-	-	47061	1340	-	15722	64123	7030		41890

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
12	Qazax		100-81	I	1702	143	32	178	2055	3553		
			80-61	II	16145	472	619	10331	27567	-		
			60-41	III	5073	54	275	9419	14821	-		
			40-21	IV	273	-	-	2494	2767	-		
			20-1	V	-	-	-	-	-	-		
	Cəmi	102005			23193	669	926	22422	47210	3553		51242
13	Qax		100-81	I	2035	1877	-	277	4189	2379		
			80-61	II	4974	3554	-	1217	9745			
			60-41	III	12865	1274	-	4424	18563			
			40-21	IV	-	-	-	2319	2319			
			20-1	V	-	-	-	-	-	-		
	Cəmi	149576			19874	6705	-	8237	34816	2379		112381
14	Qəbələ		100-81	I	5644	1636	195	1053	8528	2169		
			80-61	II	13634	10119	329	1777	25859			
			60-41	III	7580	-	-	5428	13008			
			40-21	IV	137	-	-	4700	4837			
			20-1	V	-	-	-	-	-	-		
	Cəmi	218042			26995	11755	524	12958	52232	2169		163641
15	Qobustan		100-81	I	-	-	-	-	-	750		
			80-61	II	6541	557	-	198	7296			
			60-41	III	19241	1251	-	13185	33677			
			40-21	IV	9011	18	-	19449	28478			
			20-1	V	-	-	-	132	132			
	Cəmi	186872			34793	1826	-	32964	69583	750		116539

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
16	Dəvəçi		100-81	I	159	133	-	6861	7153	2256		
			80-61	II	12524	934	671	10712	24847			
			60-41	III	6319	1420	2742	5290	15771			
			40-21	IV	-	-	-	2843	2843			
			20-1	V	-	-	-	424	424			
	Cəmi	100025			19002	2487	3413	26130	51032	2256		46737
17	Zaqatala		100-81	I	971	455	74	3509	5009	6263		
			80-61	II	10396	3147	168	4076	17787			
			60-41	III	14711	4297	171	3736	22915			
			40-21	IV	-	-	-	-	-	-		
			20-1	V	-	-	-	-	-	-		
	Cəmi:	201737			26078	7899	413	11321	45711	6263		149763
18	Zəngilan		100-81	I	2497	1120	27	434	4078	553		
			80-61	II	3042	907	101	1953	6003			
			60-41	III	1716	640	66	11934	14356			
			40-21	IV	546	-	13	7160	7719			
			20-1	V	-	-	-	217	217			
	Cəmi:	72550			7801	2667	207	21698	32373	553		39624
19	Zərdab		100-81	I	-	-	-	689	689	2016		
			80-61	II	300	-	-	2066	2366			
			60-41	III	24873	452	-	2755	28080			
			40-21	IV	4795	14	-	5854	10663			
			20-1	V	-	-	-	115	115			
	Cəmi:	66422			29968	466	-	11479	41913	2016		22493

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
20	İmişli		100-81	I	-					6190		
			80-61	II	5943	32		2191	8166			
			60-41	III	25885	32		13675	39592			
			40-21	IV	3974	7		11734	15715			
			20-1	V				139	139			
	Cəmi:	171103			35802	71	-	27739	63612	6190		101301
21	İsmayılı		100-81	I	8552	344	125	1955	10976	4203		
			80-61	II	22310	715	523	8214	31762			
			60-41	III	5205	238	1795	28163	35401			
			40-21	IV	1117	28	50	783	1978			
			20-1	V								
	Cəmi:	217315			37184	1325	2493	39115	80117	4203		132995
22	Yardımlı		100-81	I	108	-	26		134	2234		
			80-61	II	4963	25	1079	640	6707			
			60-41	III	10140	75	3957	4479	18651			
			40-21	IV	154	9	77	6090	6330			
			20-1	V	-			217	217			
	Cəmi:	72527			15365	109	5139	11426	32039	2234		38254
23	Yevlax		100-81	I	-			3547	3547	3574		
			80-61	II	2151	4	8	8513	10676			
			60-41	III	27046	873	777	8158	36854			
			40-21	IV	1537	5		8867	10409			
			20-1	V				6384	6384			
	Cəmi:	143333			30734	882	785	35469	67870	3574		71889

114

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
24	Quba		100-81	I	4781	2173	-	8910	15864	5923		
			80-61	II	10229	6300	331	20629	37489			
			60-41	III	4076	6058	300	25184	35618			
			40-21	IV	387	-		2579	2966			
			20-1	V				-				
	Cəmi:	294071			19473	14531	631	57302	91937	5923		196211
25	Qusar		100-81	I	-		1403	5059	6499	3825	19	
			80-61	II	23830	5757	6097	7940	43687			
			60-41	III	10557	1726	2545	6662	21490			
			40-21	IV	-	-	65	4369	4434			
			20-1	V	-	-		485	485			
	Cəmi:	187645			34387	7483	10110	24515	76495	3825	19	107306
26	Qubadlı		100-81	I	8375	518	82	865	9840	543		
			80-61	II	3141	255	354	1837	5587			
			60-41	III	1944	77	189	3026	5236			
			40-21	IV	1496	-	6	4756	6258			
			20-1	V				324	324			
	Cəmi:	79812			14956	850	631	10808	21245	543		52024
27	Daşkəsən		100-81	I	112	-	703	1429	2244	1755		
			80-61	II	1492	11	5106	7953	14562			
			60-41	III	891	52	4066	13668	18677			
			40-21	IV			40	3908	3948			
			20-1	V								
	Cəmi:	90323			2495	63	9915	26958	39431	1755		49137

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
28	Göyçay		100-81	I	-	-	-	131	131	5965		
			80-61	II	399	845	-	1065	2309			
			60-41	III	18274	2208	-	4516	24998			
			40-21	IV	3239	283	-	12431	15953			
			20-1	V	-	-	-	1130	1130			
	Cəmi	68252			21912	3336	-	19273	44521	5965		17766
29	Laçın		100-81	I	3460	37	468	642	4607	927		
			80-61	II	7674	68	1171	4813	13726			
			60-41	III	3159	98	1779	10909	15945			
			40-21	IV	752	42	1264	15400	17458			
			20-1	V	-	-	-	320	320			
	Cəmi	166488			15045	245	4682	32084	52056	927		113505
30	Lerik rayonu		100-81	I	7	-	-	1125	1132	1968		
			80-61	II	1403	48	607	3750	5808			
			60-41	III	10707	276	2569	10875	24427			
			40-21	IV	1244	58	287	21751	23340			
			20-1	V	-	-	-	-	-			
	Cəmi	133472			13361	382	3463	37501	54707	1968		76797
31	Lənkəran		100-81	I	318	68	-	128	514	3667		
			80-61	II	5363	3464	409	3179	12415			
			60-41	III	2772	1712	1303	4528	10315			
			40-21	IV	277	-	-	570	847			
			20-1	V	-	-	-	-	-			
	Cəmi	153941			8730	5244	1712	8405	24091	3667		126183

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
32	Masallı		100-81	I	652	-	-	45	697			
			80-61	II	11324	626	1790	2926	16666			
			60-41	III	13091	762	105	1080	15038			
			40-21	IV	25	-	253	451	729			
			20-1	V	-	-	-	-	-			
	Cəmi:	72097			25092	1388	2148	4502	33130	3723		35244
33	Neftçala		100-81	I	-	-	-	-	-			
			80-61	II	6249	-	-	1690	7939			
			60-41	III	37260	-	-	7079	44339			
			40-21	IV	3477	-	-	23117	36594			
			20-1	V	-	-	-	-	-			
	Cəmi:	123289			46986	-	-	31886	78872	2332		42085
34	Oğuz		100-81	I	5951	510	40	341	6842	2475		
			80-61	II	14173	1768	-	2846	18787			
			60-41	III	513	111	-	3300	3924			
			40-21	IV	-	29	-	4894	4923			
			20-1	V	-	-	-	-	-			
	Cəmi:	121613			20637	2418	40	11381	34476	2475		84662
35	Saatlı		100-81	I	38	-	-	-	38	8617		
			80-61	II	16708	-	-	7360	24068			
			60-41	III	19807	66	-	5388	25261			
			40-21	IV	2209	-	-	394	2603			
			20-1	V	-	-	-	-	-			
	Cəmi:	76986			38762	66	-	13142	51970	8617		16399

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
36	Sabirabad		100-81	I	-					11590		
			80-61	II	14732	78		1094	15904			
			60-41	III	33366	68		13394	46828			
			40-21	IV	683	36		15079	15798			
			20-1	V								
	Cəmi	134107			48781	182	-	29567	78530	11590		43987
37	Salyan		100-81	I	-		-	-	-	7720		
			80-61	II	1660			7059	8719			
			60-41	III	35451			14042	49493			
			40-21	IV	2411			16445	18856			
			20-1	V								
	Cəmi	137149			39522	-	-	37546	77068	7720	-	52361
38	Samux		100-81	I	-	-		294	294	2252		
			80-61	II	4056	1426		392	5874			
			60-41	III	11462	2287	17	2987	16753			
			40-21	IV	141	-		1224	1365			
			20-1	V	-	-		-				
	Cəmi	135758			15659	3713	17	4897	24286	2252		109220
39	Siyəzən		100-81	I	730	-	-	1083	1813	1598		
			80-61	II	3569	956	148	3046	7719			
			60-41	III	4201	702	152	11068	16123			
			40-21	IV	1010	-	-	9566	10576			
			20-1	V	-	-	-	686	686			
	Cəmi	75906			9510	1658	300	25449	36917	1598		37391

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
40	Tərtər		100-81	I	3207	170	-	1567	4944	2928		
			80-61	II	17638	217	-	1107	18962			
			60-41	III	1425	18	-	1936	3379			
			40-21	IV	-	-	-	-	-			
			20-1	V	-	-	-	-	-			
	Cəmi:	45061			22270	405	-	4610	27285	2928		14848
41	Ucar		100-81	I				1422	2362			
			80-61	II	930	10		4740	18845			
			60-41	III	13956	149		8057	11819			
			40-21	IV	3722	40		1580	1580			
			20-1	V				15799	34606	6781		34602
	Cəmi:	75989			18608	199	-	15799	34606	6781		34602
42	Tovuz		100-81	I	335	505	1	5710	18422			
			80-61	II	8105	2796	1811	22839	33514			
			60-41	III	8553	572	1550	10603	10949			
			40-21	IV	275		71	1631	1631			
			20-1	V				1631	1631			
	Cəmi:	172884			17268	3873	3433	40783	65357	7705		99822
43	Füzuli		100-81	I	7524	2977	36	290	10827	2241		
			80-61	II	12758	5358	244	2318	20678			
			60-41	III	12104	3215	164	20283	35766			
			40-21	IV	327	358	-	6085	6770			
			20-1	V		-	-	-	-			
	Cəmi:	128016			32713	11908	444	28976	74041	2241		51734

1. Арманд Д.Л. Антропогенный рельеф (Краткая географическая энциклопедия) – М., 1960, т.1
2. Арманд Д.Л. Географическая среда и рациональное использование природных ресурсов – М., Наука, 1983 – 237 с.
3. Ацци Дж. Сельскохозяйственная экология. – М., 1959 – 479 с.
4. Айвазов Ф.Д. Агроэкологические особенности и бонитировка почв зимних пастбищ Аджиноурской степи в целях их рационального использования: Автореф. дисс. канд. с-х. наук Баку, 1989-24с.
5. Бабаев М.П. Классификация и диагностика орошаемых почв сухих субтропиков Восточного Закавказья/ Почвоведение-М., 1982-№3.
6. Волобуев В.Р. Почвы и климат. Баку, 1953 – 319 с.
7. Волобуев В.Р. Эколого-генетический анализ почвенного покрова Азербайджана – Баку. Изд-во АН Аз.ССР, 1962 – 75 с.
8. Волобуев В.Р. Экология почв – Баку, 1963 – 259 с.
9. Волобуев В.Р. Почвенные общности и зональная структура почвенного покрова // Почвенные комбинации и их генезис. М., Наука, 1972 – с.32-40
10. Волобуев В.Р. Введение в энергетику почвообразования – М.: Наука, 1974 – 128 с.
11. Волобуев В.Р., Мамедов Г.Ш. Карта пластики рельефа Азербайджанской ССР (масштаб 1:200 000). Баку, 1984.
12. Гаджиев В.Д. Высокогорная растительность Большого Кавказа (в пределах Азербайджана) и ее хозяйственное значение. – Баку; Элм, 1970 – 258 с.
13. Герасимов И.П. Генетические, географические и исторические проблемы современного почвоведения М.: Наука, 1976 – 298 с.
14. Годельман Я.М. Структура почвенного покрова и ее количественная характеристика (на примере Молдавской ССР): Автореф. дисс.канд.с.х.наук – Кишинев, 1969.
15. Годельман Я.М., Леиб Х.И., Пугаев А.П. Оценка деятельности почвенных карт параметрами структуры почвенного покрова // Почвоведение – М., 1975 – №10-с. 19-27.

16. Годельман Я.М. Неоднородность почвенного покрова и использование земель. – М. Наука, 1981 – 200 с.

17. Годельман Я.М. Исследование структур почвенного покрова как научная основа его картографирования, оценка и организация сельскохозяйственного использования: Автореф. дисс. д-ра с/х наук – Минск, 1984 – 39 с.

18. Гуртмурадов Д.Г. Из опыта изучения СПП Северно-Восточного Туркменистана // Структура почвенного покрова и ее значение для картирования почв, учета и использования почвенных ресурсов – Кишинев, 1980-с. 151-153

19. Гусейнов Г.Г. Водно-солевой баланс дренированных земель Ленкоранской Мугани: Автореф. дисс. канд. с.х. наук. – Баку, 1982-18 с.

20. Гаджиев Г.М. Структуры почвенного покрова Мильской равнины и их мелиоративная оценка: Автореф. дисс. канд. с-х. наук – Баку, 1990-25с.

21. Гасанов В.Г. К диагностике и систематике пойменных луговых почв сухостепной субтропической зоны долины реки Куры // Изв. АН Аз. ССР-Баку 1978-№6-с. 55-62.

22. Давлятшин И.Д. О некоторых вопросах бонитировки почв равнинного Казахстана // Докл. Всесоюз. Съезда почвоведов СССР. – Минск, 1977-с. 137-139.

23. Добровольский Г.В., Гришина Л.А. Научные основы почвенного мониторинга. // Комплексный глобальный мониторинг состояния биосферы. Тр. III Межд. симп. Т.1. Гидрометиздат, 1986 – с. 79-86.

24. Добровольский Г.В., Никитин Е.Д. Функция почв в биосфере и экосистемах // Экологическое значение почв. – М.Наука, 1990 – 261 с.

25. Докучаев В.В. Собр. соч. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1951-т.VI-595с.

26. Ковалев Р.В. Почвы Ленкоранской области – Баку: изд-во АН АзССР, 1966 – 372 с.

27. Ковда В.А. Почвенный покров, его улучшение, использование и охрана. М.: Наука, 1981 – 182с.

28. Крупеников И.А., Годельман Я.М., Холмецкий А.М. Анализ структуры почвенного покрова как метод почвенно-географической

характеристики природных регионов //Почвоведение. – М., Наука 1972-с. 189-195.

29. Крупеников И.А., Лунева Р.И. Сколько стоит почва //Сельское хозяйство Молдавии – Кишинев, 1989 – N2 – с.33-36.

30. Лунева Р.И., Рябинина Л.И. Бонитировка почв, удобрение и орошение. //Бонитировка, генезис и химия почв Молдавии. – Кишинев, 1979 – с.21-31.

31. Мадатзаде А.А. Климат Азербайджана. //Геоморфология Азербайджана – Баку: изд. АН Аз.ССР, 1959.

32. Мамедов Г.Ш. Оценка основных ландшафтных комплексов Мильской равнины //Изв.АН Аз.ССР, Сер.биол.наук. – Баку, 1980-N5, с.51-55.

33. Мамедов Г.Ш. О значении земельно-оценочных работ. //Изв.АН Аз.ССР, Сер.биол.Наук – Баку – 1981, N5 с.55-59.

34. Мамедов Г.Ш. Вопросы о пестроте и контрастности почвенного покрова Мильской равнины //Изв. АН Аз.ССР, Сер.биол.наук, - Баку, 1983 – N4 с.29-32.

35. Мамедов Г.Ш. Модели плодородия почв Азербайджанской ССР. // Тез.докл VII всесоюз. съезда общ. почв. Ч.IV.Ташкент, 1985-с.194.

36. Мамедов Г.Ш. Агроэкологическое районирование Азербайджанской ССР в целях земельного кадастра. // Изд АН Аз. ССР, Сер. биол. наук, Баку, 1986, №3, с 56-62.

37. Мамедов Г.Ш. О цене почв Азербайджанской Республики. //Матер.респ.почвен.-агрохим.совещ., посвященного экологии, воспроизводству плодородия и охране почв. – Баку: Элм, 1990-с.66.

38. Мамедов Г.Ш. Экологические модели плодородия основных типов почв Азербайджана. Баку, Аз. НИИНТИ, 1992, 28 с.

39. Мамедов Г.Ш. Принципы составления карт агропроизводственной группировки почв Азербайджана. Баку Аз.НИИНТИ, 1992, 30 с.

40. Мамедов Г.Ш. Карта экологической оценки почв Азербайджана и ее значение. - Баку, Аз. НИИНТИ, 1992, 20 с.

41. Мамедов Г.Ш. Составление почвенных карт с учетом рельефа. Баку, Аз. НИИНТИ, 1993, 25 с.

42. Мамедов Г.Ш., Мамедова С.З. Рекомендации по составлению экологической модели плодородия чаепригодных почв Азербайджана. Баку, Аз. НИИНТИ, 1993, 36 с.

43. Məmmədov Q.Ş. və b. Torpaq avtomatlaşdırılmış informasiya axtarış sistemi, məlumatların təsvir dilinin elementləri. - Bakı 1996, 59 s.

44. Məmmədov Q.Ş. və b. Torpaqların bonitirovkası. Bakı, Elm. 1997, 179 s.

45. Мамедов Г.Ш. Агроэкологические особенности и бонитировка почв Азербайджана. Баку, Элм. 1990, 172 с.

46. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycan torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi Bakı, Elm, 1998.-282 səh.

47. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanda torpaq islahatı: hüquqi və elmi-ekoloji məsələlər Bakı, Elm, 2000, -371 s. (rus dilində).

48. Məmmədov Q.Ş. Torpaq islahatının həyata keçirilməsinə dair metodik tövsiyələr, Bakı, Elm, 2001, - 60s.

49. Орлов Д.С. Гумусовые кислоты почв и общая теория гумификации. М.МГУ, 1990 – 325с.

50. Пестряков В.К. Окультуривание почв северо-запада. Л.:Колос, 1977 – с.

51. Пономарева В.В. О сущности и факторах почвообразования. // Почвоведение. №9, 1958.

52. Прилипко Л.И. Растительный покров Азербайджана. Баку: Элм, 1970 – 172 с.

53. Салаев М.Э. Диагностика и классификация почв в Азербайджане. Баку: Элм, 1991-239с.

54. Сафаров И.С. Важнейшие древние третичные реликты Азербайджана. Баку, 961-311с.

55. Сафаров И.С. Лесная растительность высокогорных районов Талыша и ее фитоценоотические особенности.

56. Сулейманов Д.М., Мусаев А.А. Гидрогеологическая карта Аз.ССР. // Атлас Аз.ССР, 1963-33с.

57. Степанов И.Н. Принципы составления почвенной карты. // Оценка природно – мелиоративных условий и прогноз их изменений. – Пушино. 1977 с. 152-178.

58. Степанов И.Н. Формы в мире почв. – М: Наука, 1986-190с.
59. Травлеев А.П. Взаимодействие растительности с почвами в лесных биоценозах степной зоны. // Лесоведение, 1976-№6-с. 21-26.
60. Трофимов С.С. Экология почв и почвенные ресурсы Кемеровской области – Новосибирск: Наука, 1975-300с.
61. Урушадзе Г.Ф. Почвы горных лесов Грузии. Тбилиси, 1987-243с.
62. Фридланд В.М. Об агропроизводственных группировках почв и их роли в улучшении использования земельных фондов. // Учет и агропроизводственные группировки земельных ресурсов СССР. М., 1967-с.-14-29.
63. Фридланд В.М. Структура почвенного покрова. М., 1972-423с.
64. Хаазе Г., Шмидт Р.К. К определению максимальной эффективности использования сельскохозяйственных угодий на основе геоэкологических исследований. // Рациональное использование природных ресурсов и охрана окружающей среды-М.: Прогресс, 1977-с. 163-206.
65. Ширинов И.Ш. Геоморфологическое строение Кура-Араксинской депрессии (морфоскульптура).-Баку. Элм, 1973-215с.
66. Шихалибейли Э. Геоморфологическая карта. Атлас. Аз.ССР-Баку, 1963-с. 26-27.
67. Шихлинский Э.М. Карта типов климата Аз. ССР (Атлас Азербайджанской ССР). Баку-Москва, 1963.
68. Шихлинский Э.М. Климатическая карта Азербайджана (масштаб 1:600000). Баку, 1991.
69. Эюбов А.Д. Бонитировка климата Азербайджанской ССР. Баку, 1975-148с.
70. Юодис Ю.К. О структуре почвенного покрова Литовской ССР. // Почвоведение –М. 1967-№11.
71. Юодис Ю.К. Опыт характеристики структуры почвенного покрова Литовской ССР. // Почвенные комбинации и их генезис. М.1972.

M Ü N D Ə R İ C A T

<i>Giriş</i>	3
<i>I Fəsil. Azərbaycanın ekoloji şəraiti</i>	7
1. Coğrafi vəziyyət və relyef	7
2. Geoloji quruluş və torpaqəmələgətirən süxurların səciyyəsi	11
3. Hidroloji xüsusiyyətləri	13
4. İqlim şəraiti	15
5. Fitosenotik örtük	21
6. Antropogen amillərin torpaq və onun mənbətiliyinə təsiri	26
<i>II Fəsil. Azərbaycan torpaq örtüyü strukturunun və tərkibinin bioekoloji xüsusiyyətləri</i>	30
1. Dağ-çəmən torpaqları	44
2. Qonur dağ-meşə torpaqları	45
3. Qəhvəyi dağ-meşə torpaqları	46
4. Dağ qaratorpaqlar	47
5. Sarı torpaqlar	49
6. Şabalıdı torpaqlar	50
7. Boz və boz-qonur torpaqlar	52
8. Çəmən-boz torpaqları	53
9. Şoranlar	54
<i>III Fəsil. Azərbaycanın vahid torpaq fondu və mülkiyyət növləri üzrə onun struktur</i>	56
1. Dövlət torpaqları	62
2. Bələdiyyə torpaqları	63
3. Xüsusi mülkiyyətdəki torpaqlar	64
<i>IV Fəsil. Azərbaycanın rayonları və şəhərləri üzrə torpaq fondu</i>	66
<i>V Fəsil. Azərbaycanın torpaq kateqoriyaları üzrə məlumat</i>	68
<i>VI Fəsil. Azərbaycanın təbii təsərrüfat yerlərinin səciyyəsi</i>	69
Əlavələr	71
Ədəbiyyat	126